

Spolni razvoj djeteta

Mrnjavac, Ema

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:814366>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-13**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ**

**EMA MRNJAVAC
ZAVRŠNIRAD**

SPOLNI RAZVOJ DJETETA

Zagreb, rujan 2020.

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ
(Zagreb)**

ZAVRŠNI RAD

Ime i prezime pristupnika: **Ema Mrnjavac**
TEMA ZAVRŠNOG RADA: **Spolni razvoj djeteta**

MENTOR: **Prof. dr. sc. Renata Miljević-Ridički**

Zagreb, rujan 2020.

SADRŽAJ

SADRŽAJ.....	1.
Sažetak.....	2.
Summary.....	3.
1. UVOD.....	4.
2. POJAM SPOLA U PSIHOLOGIJI I SVAKODNEVNOJ UPORABI.....	6.
2.1. Pojmovno razgraničenje između spola i roda.....	6.
2.2. Spol i spolnost.....	9.
3. SPOLNI RAZVOJ DJECE.....	14.
3.1. Dinamika biološkog razvoja i spolne diferencijacije.....	14.
3.2. Rodno/spolno tipiziranje.....	19.
4. TEORIJE NASTANKA RODNIH ULOGA I RODNOG IDENTITETA.....	21.
4.1. Biološko porijeklo rodnih uloga.....	21.
4.2. Utjecaj socijalizacije na oblikovanje rodnih uloga.....	23.
4.2.1. Obitelj kao činitelj socijalizacije.....	24.
4.2.2. Vršnjaci kao činitelj socijalizacije.....	26.
4.2.3. Mediji kao činitelj socijalizacije.....	26.
4.3. Kognitivne teorije rodnog identiteta.....	28.
5. RODNI STEREOTIPI I RODNO OSVIJEŠTEN ODGOJ.....	30.
6. ISPITIVANJE U DJEČJEM VRTIĆU.....	34.
7. ZAKLJUČAK.....	36.
LITERATURA.....	37.
PRILOG.....	45.
Izjava o samostalnoj izradi rada	

SPOLNI RAZVOJ DJETATA

SAŽETAK

Spolni razvoj može označavati razvoj spolnog identiteta i njegove rodne tipizacije ili razvoj spolnosti ili seksualnosti djeteta. Zato i spolni odgoj kao edukaciju u spolnosti treba razlikovati od rodno prilagođenog odgoja koji je usmjeren na zdrav psihološki razvoj kroz usvajanje rodnog identiteta te oblikovanje rodnih uloga uz razbijanje rodnih stereotipa. Razvoj je složeno zbivanje koje obuhvaća promjene od početka do kraja razvojne dobi. Časom oplodnje i povezivanjem kromosoma određen je genski spol embrija, ali nakon te faze spolne determinacije tek slijedi spolna diferencijacija koju prije rođenja prati i spolna diferencijacija mozga. Spolno tipiziranje je proces tijekom kojeg djeca uče ponašanja i stječu uvjerenja koja se smatraju prikladnim za njihov spol. U tom procesu sudjeluju biološki, kognitivni i društveni mehanizmi. Većina djece se identificira kao „dječak“ ili „djevojčica“ do treće godine tj. iskazuju svoj spolni identitet. Spolna stabilnost javlja se oko četvrte godine, a spolna dosljednost oko pete. Rodni stereotipi predstavljaju grubo pojednostavljujuće, ali duboko ukorijenjene pretpostavke o muškim i ženskim osobinama u jednom društvu i to ne samo uvjerenja o tome kakvi muškarci i žene jesu, već i kakvi bi trebali biti. Ovi stereotipi su poprilično razvijeni do pete godine, a postaju rigidno definirani između pete i sedme godine što čini razdoblje predškolskog obrazovanja kritičnim razdobljem za bavljenje rodnim stereotipima. U empirijskom dijelu vlastitim ispitivanjem grupe djece u predškolskoj ustanovi potvrđene su teorijske pretpostavke o procesu tipizacije spolova koja vodi odabiru spolno stereotipnih igračaka i odjevnih predmeta, spolnoj segregaciji pri preferencijama odabira partnera za igru, te namjeri odabira spolno/rodno specifičnih zanimanja, ali odbačena je mogućnost da bi stereotipi vodili seksizmu i spolnoj/rodnoj diskriminaciji jer djeca smatraju da sva zanimanja mogu jednako uspješno obavljati oba spola.

Ključne riječi: rodno/spolno tipiziranje, rodne/spolne uloge, rodni stereotipi

CHILD'S SEX DEVELOPMENT

SUMMARY

Child's sex development can mean the development of gender identity and gender typification or the development of sexuality of a child. Therefore, education in sexuality should be distinguished from gender-adjusted education that is aimed at healthy psychological development through the adoption of gender identity and the formation of gender roles, while breaking gender stereotypes. Development is a complex process from the conception to the end of developmental age. The process of fertilization and chromosome binding determines the genetic sex of the embryo, which is followed by the sex differentiation of the body, accompanied by sex differentiation of the brain. Gender typing is a process during which children learn behaviors and acquire beliefs that are considered appropriate for their gender. Biological, cognitive and social mechanisms are involved in this process. Most children identify themselves as "boy" or "girl" by the age of three, ie they express their sex or gender identity. Gender stability occurs around the age of four, and gender consistency around the age of five. Gender stereotypes represent simplistic but deeply embedded assumptions about masculine and feminine traits in a society, and not only beliefs about what men and women are like, but also what they should be like. These stereotypes are quite developed by the age of five, and become rigid between the ages of five and seven, making the period of preschool education a critical period for dealing with gender stereotypes. In the empirical part, my own research on a group of preschool children confirmed assumptions about the process of gender typing that leads to the choice of gender stereotypical toys and clothing, gender segregation in the preferences of choosing peers for play, and the intention of choosing gender-specific occupations for their future. The possibility of stereotypes leading to sexism and gender discrimination has been disproven, because children believe that both sexes can be equally successful in all occupations.

Key words: sex/gender typing, sex/gender roles, gender stereotypes

1. UVOD

Većina ljudi, uključivo i odgojno-obrazovno osoblje, podrazumijevaju da su žene i muškarci različiti i da su doista „suprotnog spola“. Nečiji spol se gleda kao važan prediktor njegovih sposobnosti i interesa, te se pretpostavlja da ako znamo da je netko djevojčica ili dječak, da već time znamo mnogo o njima. Takva je pretpostavka pogrešna. Ako znamo nečiji spol, znamo ponešto o biološkim svojstvima, ali vrlo malo o drugim aspektima. Sam spol nije dobar prediktor atletskih ili akademskih sposobnosti, niti emocionalnih karakteristika. Iako uvijek govorimo o spolnim razlikama, u stvarnosti su razlike pojedinaca unutar spolova puno veće nego što je razlika između prosječne djevojčice i prosječnog dječaka. Međutim, pojednostavljivati je lako i ljudi su skloni kategorizirati upadajući u stereotipe. Stereotip je da se pojedincima pripisuju svojstva samo na osnovu pripadnosti nekoj grupi.

Na osnovu stereotipa očekuje se kakvi bi djevojčice i dječaci trebali biti i kako se ponašati, kojim igračkama i kojih igara se igrati. Te razlike se u kasnijoj dobi produžuju na odabir obrazovanja i poslova, na podjelu uloga u obitelji i društvu općenito. Činjenice nisu dovoljne za nestanak stereotipa i nepoželjnih rodni razlika. Na tržištu rada, u politici i drugim aspektima života odraslih vrlo je slab napredak usprkos dugotrajno proklamiranih politika promoviranja rodne jednakosti. Zato je tim važnije obratiti pažnju na rane godine spolnog razvoja djece kada ona grade svoj rodni identitet.

Korištenjem znanstvenih knjiga i članaka koji istražuju ovo područje, sistematizirati će se dosadašnje teorijsko i praktično znanje o toj problematici. Polazi se od definiranja spola i njegova utjecaja na pojedinca. Od biološkog spola koji se djetetu pripisuje na osnovu anatomije eksternih genitalija, do društvenog spola ili roda koji biološkom spolu pripisuje društveno odgovarajuće ponašanje i s kojim se dijete identificira. Predstavit će se uloga vrtićkog materijalnog okruženja i kurikula, te uloga roditelja i odgajatelja u perpetuiranju stereotipa ili u njihovu prevladavanju.

Nakon uvoda najprije će se razjasniti problematika pojmova vezana uz istraživanje spola i roda, te kada se govori o spolnom razvoju staviti u kontrast s istraživanjima spolnosti i spolne orijentacije koji nisu tema ovog rada. Zatim slijedi prikaz spolnog razvoja kroz biološki razvoj i kroz psihološki razvoj djece kao dinamika kojom se odvija stvaranje i prihvaćanje identiteta i uloga koje imaju dječaci

i djevojčice. Nakon toga slijedi prikaz teorija porijekla rodnih uloga koje djeca različitog spola preuzimaju, te rodnim stereotipima koji oblikuju ponašanje i ekspresiju rodnog identiteta. Na kraju teorijskog dijela se razmatra uloga predškolskog odgoja u ravnopravnom psihološkom razvoju djece oba spola. U empirijskoj analizi provjerene su pretpostavke o spolnom tipiziranju djece predškolske dobi koje proizlaze iz teorije i prethodnih svjetskih iskustava.

2. POJAM SPOLA U PSIHOLOGIJI I SVAKODNEVNOJ UPORABI

2. 1. Pojmovno razgraničenje između spola i roda

Iako je na prvi pogled svima jasno kada kažemo da govorimo o spolu i spolnim razlikama, u stvari radi se terminološkom problemu o čijem se definiranju u znanosti raspravlja još od 1955. godine kada je po prvi puta upotrijebljen pojam rodnih uloga pojašnjavajući osobe koje imaju biološke karakteristike oba spola (Money, 1955), a pogotovu je problematično kada se u raspravu uključe feminističke, političke ili religiozne konotacije. Govoreći o distinkcijama između pojmova rod i spol, treba prije svega napomenuti da u uvriježenoj upotrebi u hrvatskom jeziku, u pravnim dokumentima i stručnoj literaturi pojmovi rod i spol nisu dovoljno razdvojeni prema njihovom značenju te se termini spol i rod upotrebljavaju kao djelomični ili potpuni sinonimi.

Početno pojednostavljenje spola kao biološki uvjetovanog i roda kao kulturološko/društveno određenog je nedovoljno precizno jer se utjecaji isprepliću. Prema istraživanju Haig (2004) na 30 milijuna znanstvenih naslova u svim je znanostima nakon prvih pojava u pedesetima upotreba pojma rod počela naglo rasti kada su ga prihvatili feministički teoretičari, ali sve do pred kraj osamdesetih još uvijek je prevladavala uporaba pojma spol, da bi u devedesetima došlo do velike prevlasti uporabe roda umjesto spola. Muehlenhard i Peterson, (2011) su sastavili detaljan povijesni pregled uporabe pojmova spol i rod u psihologiji i pokazali da se oni često preklapaju u značenju, a ponekad se isti pojmovi u različitim radovima upotrebljavaju u kontradiktornom značenju te nema krajnjeg konsenzusa i konačne precizne definicije koja bi odgovarala u svim slučajevima i da bi razlike u uporabi tih pojmova trebale i mogle biti sve manje važne. I sama razgraničenja značenja bioloških i sociokulturnih čimbenika mogu biti pomalo nejasna. Na primjer, ljudi općenito podrazumijevaju hormone kao biološke čimbenike, a socijalizaciju kao skup društvenih faktora. Međutim, provođenje ponašanja tipičnih za muškarce može povećati testosteron kod žena, a ponašanje ženskog tipa smanjiti testosteron kod muškaraca. Znači da naizgled biološke razlike u testosteronu između žena i muškaraca zapravo mogu odražavati rezultat iskustva rodne socijalizacije (van Anders, Steiger i Goldey, 2015; van Anders, Tolman i Jainagaraj, 2014). Drugim riječima, razlikovanje biološkog od socijalnog nije konačno i ne bi trebalo biti ključno pri uporabi terminologije. O spolovima je većina društava naviknuta razmišljati binarno kao dvije odvojene nepreklapajuće

kategorije jer je tako jednostavnije organizirati društvene interakcije, održavati red društvenih institucija, stvoriti podjelu rada, ali se na taj način pretjeranog pojednostavljivanja zanemaruje se „neprilagođena“ manjina i stvara prisila na pripadnike društva da prihvate institucionaliziranu ulogu. Samo definiranje biološkog spola u binarnom obliku muškog i ženskog može se promatrati kao posljedica binarne rodne sociokulturne strukture koja oblikuje naš pogled na biologiju.

Kad se pri kvantitativnom istraživanju uspjeha učenika, npr. u matematici, pokažu razlike između dječaka i djevojčica, u stvari ne znamo jesu li uzroci tih razlika u vezi s njihovim biološkim razlikama, njihovim kulturnim i društvenim okruženjem, u vezi s biološkim predispozicijama ojačanim kulturološko zadanom ulogom i aktivnostima koje su društveno stimulirane ili nečim trećim, pa tako npr. Gentile (1993) ukazuje na složenost opisujući razlike kao spolno povezane, spolno uzrokovane, spolno/rodno uzrokovane, rodno povezane i rodno uzrokovane. Na to mu Deaux (1993) odgovara da se napretkom znanosti mijenjaju saznanja čime je uzrokovano spolno/rodno ponašanje, ali i kod iste pojave koja je biološki uvjetovana ona se možda može treningom izmijeniti, a jedno i drugo bi značilo promjene terminologije iz spolne u rodnu u različitim razdobljima za istu pojavu. Hyde i dr. (2019) raspravljajući o budućnosti spola i roda u psihologiji zaključuju da su rod i spol multidimenzionalni, dinamični i podložni internim čimbenicima (biološkim i kognitivnim), kao i vanjskim silama (socijalnim interakcijama i kulturi), te da su toliko isprepleteni da se jedan ne može odvojiti od drugoga i zato se pridružuju onima koji upotrebljavaju združeni pojam rod/spol kako bi prevladali podjelu.

Zato u stvari svaki rad koji se bavi tim temama treba na početku razjasniti osnovne terminološke koncepte i što pod njima podrazumijeva da bi se osigurala konzistentnost i transparentnost pristupa, ali ne treba niti robovati striktnom razdvajanju pojmova koji su uvelike preklapajući.

Kao što je to odabrano u knjizi *The psychology of sex and gender* (Bosson, Vandello i Buckner, 2018) pojmovi spol i rod upotrebljavati će se u ovom radu bez obzira jesu li razlike uzrokovane biologijom ili drugim čimbenicima, a biti će i djelomično zamjenjivi. Oni su na početku knjige pojmove predstavili u tablici, pa će to i ovdje biti na sličan način prilagođeno i prikazano u Tablici 1.

Tablica 1.: Temeljni pojmovi psihologije spola i roda

Pojam	Glavno pitanje	Primjeri
Spol	Kojoj kategoriji pripadam (u koju sam kategoriju razvrstan, koja mi je dodijeljena)?	Muško, žensko, inter spolno (interseksualno, hermafrodit)
Rod	Koja svojstva, sklonosti i iskustva (osobine, interesi, uloge, stavovi, stereotipi, prakse socijalizacije, itd.) se povezuju s mojim spolom?	Muško (muževno), žensko (ženstveno), androgino, bezrodno
Rodni identitet ili spolni identitet	Kako se ja identificiram i psihološki osjećam s obzirom na svoj spol/rod.	Dječak, djevojčica, muškarac, žena, transrodna žena, transrodni muškarac, bezrodna osoba i nebinarna osoba koja osjeća da pripada u oba spola/roda
Usklađenost spola i roda	Odgovara li moj rodni identitet spolu koji mi je dodijeljen	Osoba usklađenog roda ili transrodna osoba
Rodno izražavanje ili rodna ekspresija	Kako se ja rodno izražavam prema van (odjećom, ponašanjem, frizurom, šminkom, ...)	Muževno, ženstveno, androgino
Rodne osobine	Kakva je moja osobnost?	Muževan, ženstven, androgin
Rodna uloga	Koje osobine, stavovi, vrijednosti, društvene uloge i ponašanje su društveno prihvatljive i očekivane za pripadnike pojedinog roda?	Muževnost, ženstvenost, agresivnost, ljupkost, muškarci su lovci, a žene skrbe o obitelji, ...
Rodna tipizacija, preuzimanje rodne uloge	U kojoj mjeri sam prilagođen uzorcima ponašanja društveno prihvaćenim za određeni spol?	Slijedim, štitim, promoviram, neprilagođen
Stav prema rodnim ulogama	Kakve smatram da su primjerene uloge za pripadnike pojedinog spola/roda?	Tradicionalne, prijelazne, egalitarne
Rodni stereotipi	Kakve osobine smatram da uobičajeno imaju svi pripadnici određenog spola?	Žene su emocionalne i podložne, muškarci su odlučni i dominantni i sl.

Izvor: vlastite prilagodbe u odnosu na Bosson, Vandello i Buckner (2018) str. 31

2.2. Spol i spolnost

Dio terminološke zbrke kad govorimo o spolovima i spolnom razvoju proizlazi i iz vezivanja spola sa spolnošću. U engleskom jeziku riječ sex označava i spol i spolni odnos. Zato i u hrvatskom jeziku nailazimo na dvoznačnost pojmova što često izaziva zbrku, pa i ideološke rasprave koje se prenose na odnose među spolovima koji nemaju veze sa seksualnošću.

Spolni razvoj može značiti razvoj spolnog identiteta djeteta i njegove rodne tipizacije na način kako je namjera obrade ovog rada kroz izgradnju njihova psihološkog identiteta kao muške i ženske osobe, za koji se može upotrijebiti kao sinonim rodni razvoj, ali može značiti i **razvoj spolnosti** ili seksualnosti djeteta kod koje je prepoznavanje razlike u spolu i vlastita identifikacija s određenim spolom samo jedan od elemenata, odnosno od sredstava. Svako dijete pritom prolazi određene razvojne faze koje prate fizičke i psihosocijalne promjene povezane sa seksualnošću (pregled prema: Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba 2010). U dojenačkoj dobi istraživanjem tijela kroz dodir, dijete spontano dodiruje genitalno područje slučajno tijekom previjanja ili kupanja te otkriva kako dodirivanje genitalija dovodi do ugodnih osjeta. Nakon napunjene godine dana, igra genitalijama postaje sve učestalija. Vole biti goli i pružaju otpor pri odijevanju. U dobi od dvije do četiri godine pojavljuje se veće zanimanje za “zahodske aktivnosti”, obavljanje nužde i za razliku između spolova u pozama tijekom mokrenja. S oko tri godine počinju učiti razliku između muškaraca i žena te proces identifikacije s jednim od spolova i rado eksperimentiraju aktivnostima koje rade pripadnici suprotnog spola. Uče dijelove svog tijela i njihove nazive te postaju vrlo znatiželjni za dijelove tijela drugih ljudi, djece i odraslih. Njihovu znatiželju posebno pobuđuje svijest kako djeca različita spola jednako kao i odrasli imaju neke različite dijelove tijela. Samostalna igra sve češće se zamjenjuje interakcijama s drugom djecom, što otvara mogućnosti za nove oblike spolnog ponašanja. Upuštaju se u ekshibicionističke i voajerističke aktivnosti s drugom djecom. Naglasak je na upoznavanju razlika u genitalijama. Potaknuta snažnom znatiželjom vezanom uz dijelove tijela, djeca se s vršnjacima igraju “pokaži mi što imaš”, te počinju i igre „doktora“. Često dodiruju genitalije radi relaksacije, posebice u krevetu prije spavanja. U petoj godini djeca postaju sramežljivija u iskazivanju nagosti i spolnosti. Uočavaju različitost muških i ženskih spolnih uloga te pravilno koriste riječi “muž” i “žena”. Češće se igraju “mame i tate”. U toj igri mogu se

međusobno grliti i ljubiti, ležati jedno pored drugoga u krevetu oponašajući iskustva iz obitelji. Od pete do osme godine i dalje ih zanima ljudsko tijelo, naročito cjelokupna reprodukcija, ali pokazuju nelagodu i smijulje se kada vide da se odrasli ljube ili pokazuju nježnosti. Javlja se i osjećaj privatnosti, a često su skloni pričanju „prostih“ šala i viceva. Također, u ovoj fazi imaju „cure“ i „dečke“ te se mogu držati za ruke i izmjenjivati poljupce. Postaje im zanimljivo koristiti različite, često vulgarne, izraze za spolne organe. Masturbiraju s ciljem postizanja ugone i, zbog javljanja osjećaja srama kao i osjećaja za vlastitu i tuđu privatnost, uglavnom to rade u tajnosti. Zadirkuju jedni druge kako imaju „curu“ ili „dečka“, što obično pokrene reakciju ljutnje ili srama. Osma godina je godina separacije u istospolne skupine. Dječaci i djevojčice ne družu se previše međusobno te se socijalizacija uglavnom odvija s osobama istog spola. U devetoj godini javljaju se kolebanja mržnje i ljubavi između djevojčica i dječaka. Djeca mogu imati simpatije, dečka ili curu, ali samo kao pojam, pri čemu nema izravnih kontakata. Deseta godina kod djevojčica je obično vrijeme romantične zaljubljenosti u starijeg mladića ili nekog odraslog muškarca i maštanja. Masturbacija postaje sve učestalija i sve više djece ima iskustvo masturbiranja. U dobi oko 11 godina na zabave se pozivaju i djevojčice i dječaci, a popularne su igre ljubljenja. To je i vrijeme kad obično počinje pubertet, razdoblje u kojem se javlja niz promjena koje završavaju postizanjem spolne zrelosti i sposobnošću reprodukcije. Djevojčicama rastu grudi, stidne dlačice te dobivaju mjesečnicu, dječacima se produbljuje glas, rastu genitalije i stidne dlačice. Povećava se svjesnost o vlastitom tijelu, pa djetetu može biti neugodno da ga roditelj ili osoba suprotnog spola vidi golog. Počinje razdoblje rane adolescencije od trinaeste do šesnaeste godine i povećan spolni interes. Za to postoji nekoliko razloga: tjelesne promjene, povećana razina spolnih hormona, povećano kulturološko naglašavanje spolnosti te vježbanje spolnih uloga odraslih. Spolno ponašanje sve više počinje poprimati značajke spolnog ponašanja odraslih osoba. Djevojke i mladići zbunjeni su zbog spolnosti te često postavljaju pitanja o odnosima i spolnom ponašanju. Kod mladića se razvijaju sekundarne spolne karakteristike (šire se ramena, rastu dlačice na prsima i pod pazuhom, povećava se mišićna masa...) Javljaju se erekcije potaknute izravnom tjelesnom stimulacijom, erotskim maštanjima ili čitanjem eksplicitna seksualnog materijala. Masturbacija je učestalija, usmjerena je užitku i orgazmu. I dalje se u grupi vršnjaka prepričavaju znanja o spolnosti, uspoređuju iskustva, javljaju se ponašanja „iz svlačionice“. Četrnaestogodišnje djevojčice uglavnom su fizički zrele, imaju razvijena gotovo sva sekundarna spolna

obilježja. I dječaci i djevojčice okupirani su vlastitim izgledom i dojmom koji ostavljaju na druge osobe. Javlja se pojačano zanimanje za romantične veze i ljubavi prema vršnjacima, ali i prema nekim odraslim uzorima. Obično je to vrijeme prvih ljubavi koje se ne taje i oko kojih se otvoreno iskazuju emocije. Neki adolescenti uspostavljaju romantične veze. Spolne aktivnosti obično se odvijaju u tajnosti, iako se mnoga iskustva prepričavaju u vršnjačkim skupinama. Kasna adolescencija od sedamnaest do devetnaest godina razdoblje je kompletiranja spolnog razvoja kada već razmišljaju o ozbiljnim emocionalnim odnosima s osobama suprotnog spola te imaju jasan spolni identitet i kapacitet za nježnost i ljubav.

Spolni odgoj kao edukaciju o spolnosti treba razlikovati od rodno prilagođenog odgoja koji je usmjeren na zdrav psihološki razvoj kroz usvajanje rodnog identiteta, te oblikovanje rodni uloga uz razbijanje rodni stereotipa. Poznato je da je ljudska spolnost tabu-tema koja izaziva različite nesuglasice i diskusije – kako joj pristupiti, je li potrebno o njoj poučavati ili je to nešto što se razvija samo po sebi, kada treba o njoj razgovarati, koje su granice prihvatljivog i neprihvatljivog kada je spolnost u pitanju. Dvadeseto je stoljeće donijelo velike promjene u shvaćanju ljudske spolnosti, a jedna od njih je i institucionalno poučavanje o spolnosti – spolni odgoj. Savezni centar za zdravstveno obrazovanje - BZgA u Kölnu 2010. godine je izradio Standarde spolnog odgoja. „Standardi upućuju na to što djeca i mladi trebaju znati i razumjeti u različitoj dobi, koje situacije i izazove trebaju biti u stanju svladati u toj dobi i koje vrijednosti i stavove trebaju izgraditi. Sve to potrebno je da bi se u pogledu svoje spolnosti mogli razviti na zadovoljavajući, pozitivan i zdrav način.“ (Savezni centar za zdravstveno obrazovanje, 2010, str. 11)

Dokument se temelji na holističkom pristupu po kojem spolni odgoj počinje od rođenja. Od rođenja novorođenčad uči o vrijednosti tjelesnog dodira, topline i intimnosti te o uživanju u njima. Ubrzo zatim bebe uče što je ‘čisto’, a što ‘prljavo’. Nakon toga uči se o razlici između muškog i ženskog, između bliskih ljudi i stranaca. Bitno je uočiti da počevši od rođenja roditelji djeci prenose poruke koje se odnose na ljudsko tijelo i intimnost. Holistički spolni odgoj treba se zasnivati na sljedećim principima:

1. Spolni odgoj primjeren je dobi u pogledu razine razvoja i razumijevanja mlade osobe; on je kulturalno, društveno i rodno osjetljiv. Spolni se odgoj podudara s realitetom života mladih.

2. Spolni odgoj temelji se na pristupu (spolnih i reproduktivnih) ljudskih prava.
3. Spolni odgoj temelji se na holističkom poimanju dobrobiti koje podrazumijeva i zdravlje.
4. Spolni odgoj ima čvrste temelje u rodnoj ravnopravnosti, samoodređenju i prihvaćanju raznolikosti.
5. Spolni odgoj počinje od rođenja.
6. Spolni odgoj treba se shvatiti kao doprinos pravednom i suosjećajnom društvu jačanjem pojedinaca i zajednica.
7. Spolni odgoj temelji se na znanstveno točnim informacijama.

Savezni centar za zdravstveno obrazovanje smatra da je spolni odgoj potrebno provoditi već od ranog djetinjstva jer je dijete spolno biće od samog početka. Svaka dobna skupina i razvojna faza imaju posebna pitanja i načine ponašanja (na primjer, otkrivanje jedan drugoga i istraživanje među vršnjacima, igranje ‘doktora‘ uživanje u pokazivanju dijelova tijela i promatranju drugih, sramežljivost pred drugima...) na koje treba pedagoški reagirati. Spolni odgoj pomaže razvoju djetetovih osjeta, osjećaja za tijelo i slike tijela te istovremeno jača djetetovo samopouzdanje i doprinosi razvoju samoodređenja: dijete će se moći ponašati odgovorno prema sebi i prema drugima. Na djetetovu spolnu socijalizaciju utječe i opće okruženje, na primjer, druga djeca u vrtiću ili znatiželja vezana za njihova tijela ili tijela drugih. Način na koji se roditelji odnose jedan prema drugom djeci daje žive primjere kako djeluju odnosi. Roditelji su istovremeno uzori za spolne uloge i izražavanje emocija, spolnosti i nježnosti. I ne pričajući o spolnosti (na primjer, ne imenujući spolne organe) roditelji podučavaju nešto o spolnosti (u ovom primjeru njihova se šutnja može protumačiti kao nelagoda). Važno je da djeca dobivaju odgovore primjerene dobi i uviđa da su pitanja vezana za spolnost pozitivna i ugodna. Na taj način dijete može razviti pozitivan stav o svojem tijelu i naučiti primjerene komunikacijske vještine (na primjer, točno imenovanje dijelova tijela). Dijete istovremeno uči da postoje pojedinačne granice i društvena pravila te da njih treba poštivati (ne možeš dirati svakoga koga ti želiš). Još je važnije što dijete uči uočiti i izraziti svoje vlastite granice (možeš reći ne, možeš tražiti pomoć). U tom je smislu spolni odgoj ujedno i društveni odgoj i pridonosi prevenciji spolnog zlostavljanja (Savezni centar za zdravstveno obrazovanje, 2010).

Spolna orijentacija nije isto što i spolni identitet. Spolni identitet odgovara na pitanje jesam li muško, žensko ili interspolna osoba, a neke osobe se uopće ne žele

spolno identificirati. Spolna orijentacija odgovara na pitanje tko me seksualno privlači, a odgovori mogu biti vrlo raznovrsni, od osoba koje preferiraju samo osobe suprotnog spola, preko homoseksualnih, biseksualnih, panseksualnih do aseksualnih osoba.

3. SPOLNI RAZVOJ DJECE

3.1. Dinamika biološkog razvoja i spolne diferencijacije

Razvoj nije samo kvantitativni rast ili povećanje dimenzija ili mase pojedinih organa i tkiva, nego predstavlja složenu kvalitativnu promjenu koja obuhvaća promjene u tjelesnoj građi, diferenciranje i sazrijevanje organa i organskih sustava, biokemijskog sastava, strukture i funkcije, te reaktivnosti i funkcionalnosti organizma od njegova začetka do kraja razvojne dobi završetkom adolescencije. Razvoj nije samo tjelesni, nego i psihički koji obuhvaća kognitivni, emocionalni i socijalni razvoj i prilagodbu djeteta (Tatalović Vorkapić, 2013).

Rast tjelesnih dimenzija te sazrijevanje organa, tjelesnih funkcija i psihe odvijaju se paralelno kod svakog djeteta, ali nisu identični procesi jer se u pojedinim fazama razvojne dobi svaki od njih i neovisno jedan o drugome usporavaju ili ubrzavaju. Zato je praćenje rasta i razvoja djece važno. Razmjeri i učestalost odstupanja u rastu i razvoju može ukazivati na zdravstvene probleme, pa je važno poznavati karakteristike određenih razvojnih razdoblja djeteta. S dobi djeteta mijenjaju se i poboljšavaju djetetove sposobnosti, odnosno odvija se motorički razvoj, kognitivni razvoj, spoznajni razvoj, socijalni i emocionalni razvoj.

Čimbenici koji utječu na rast i razvoj mogu biti prenatalni koji djeluju tijekom trudnoće i postnatalni koji djeluju nakon rođenja. Prenatalni čimbenici su: hormoni majke, okoliš u kojem majka boravi, ishrana, ali i psihološki faktori (Milas i dr., 2015). Postnatalno okolišni čimbenici će neposredno djelovati na dijete, od same prehrane i zdravstvene skrbi, do sociokulturnih čimbenika koji obuhvaćaju odnose s obitelji, vršnjacima i društvenom zajednicom u cjelini, pa i do klimatskih i drugih prirodnih uvjeta (Berk, 2015).

Prenatalno razdoblje je razdoblje od začeća do rođenja djeteta. Razdoblje zigota je prva i početna faza koja traje dva tjedna i predstavlja stanicu koja je nastala spajanjem spermija i jajne stanice koja započinje dijeljenje i implantira se u maternicu. Slijedećih šest tjedana nazivamo embrionalno razdoblje, a obilježava ga organogeneza. S devetim tjednom započinje fetalno razdoblje u kojem organizam raste i počinje funkcionirati, a traje do rođenja (Berk, 2015).

Dojenačka dob podrazumijeva razdoblje od rođenja do druge godine života, dok prva četiri tjedna nazivamo novorođenačka dob. Predškolska dob ili rano

djetinjstvo podrazumijeva razdoblje od početka druge godine do kraja pete ili šeste godine. U ranom djetinjstvu i posebno je naglašen razvoj živčanog sustava. Srednje djetinjstvo obuhvaća vrijeme od šest do jedanaest godina. Adolescencija traje od jedanaeste do dvadesete godine. Započinje s biološkim procesom ubrzanog tjelesnog i spolnog razvoja koji nazivamo pubertet. Pubertet se javlja od pojave prvih sekundarnih spolnih obilježja do spolne zrelosti. Adolescencija traje do završetka tjelesnog rasta i razvoja. U tom je periodu postiže se puna psihosocijalna zrelost (Berk, 2015).

Evolucijski je pojava spolnog razmnožavanja predstavljala revoluciju koja je omogućila biološku raznolikost. Spajanje spolnih stanica i razmjena genetskog materijala koji nose kromosomi omogućuju evoluciju, a svojstva nove jedinke određena su specifičnim genima koje nasljeđuje i od majke i od oca. Blakemore i dr. (2008) opisali su genetsku osnovu prenatalnog razvoja spolova na slijedeći način:

Ljudska stanica sadrži 23 para kromosoma, od toga 22 para homolognih kromosoma ili autosoma i 1 par spolnih kromosoma. Ako spolni kromosomi čine par XX znači da je osoba genetski ženskoga spola a ako čine par XY genetski je muškoga spola. Jajna stanica uvijek nosi jedan X kromosom, a spermij ili jedan X ili jedan Y kromosom. Spajanjem kromosoma jajne stanice i kromosoma spermija podjednako je vjerojatno da će spol biti muški XY ili ženski XX. Dakle, časom oplodnje određen je genetski spol embrija, ali nakon te faze spolne determinacije, tek slijedi spolna diferencijacija koja predstavlja složeni proces kojim upravljaju mnogi geni. Premda je genetski spol embrija određen u vrijeme oplodnje, spolne žlijezde počinju dobivati muške ili ženske značajke tek u sedmome tjednu razvoja.

Spolni sustav embrija sastoji se od primitivnih spolnih žlijezda, spolnih kanala i vanjskoga spolovila, ali na početku su oni za oba spola potpuno jednaki i mogu se razviti bilo u muškome bilo u ženskome smjeru. To se razdoblje naziva indiferentni stadij.

Kada genetska informacija određuje hoće li se do tada indiferentna gonada diferencirati u testis ili jajnik, genetski spol postepeno prerasta u gonadni. Na kratkom kraku Y-kromosoma lociran je još manji segment koji određuje spol (sex determining region Y-SRY) kroz stvaranje bjelančevine koja je čimbenik determinacije testisa ili TDF (testis determining factor) Kad je taj čimbenik (TDF) prisutan, razvija se muški

gonadni spol, a kada izostaje razvija se ženski gonadni spol. Pri tom razdvajanju određenu ulogu imaju i autosomi i X kromosom.

Završni proces spolne diferencijacije, prijelaz gonadnog u fenotipski spol, izravna je posljedica djelovanja testisa ili jajnika i stvaranja hormona.

Tijekom prvih šest tjedana i muški i ženski embriji imaju dva para spolnih kanala: Wolffove i Mullerove spolne kanale. Kod muškog embrija pod utjecajem muških hormona (androgena) Müllerovi kanali iščeznu a iz Wolffovih kanala nastaje sjemenovod. Kod ženskog embrija se naprotiv Müllerovih kanala razvijaju jajovodi i maternica te gornji dio rodnice, a Wolffovi kanali iščeznu.

Za razliku od unutrašnjih spolnih organa koje se razvijaju od različitih osnova u svakom od spolova, vanjske genitalije nastaju od zajedničke osnove urogenitalnog tuberkula, urogenitalnog nabora i urogenitalne izbočine. Pod utjecajem muških spolnih hormona (prvenstveno testosterona) razvija se penis i mošnje, a pod utjecajem ženskih spolnih hormona (estrogena) razvijaju se ženski vanjski spolni organi. Važno je naglasiti da će razvoj unutrašnjih i vanjskih genitalija u muškom smislu biti cjelovit samo onda ako androgeno djelovanje počne već u ranoj fetalnoj dobi.

Diferencijaciju spolnih žlijezda, unutrašnjih i vanjskih spolnih organa prije rođenja prati i spolna diferencijacija mozga. Mozak je u osnovi spolno bipotencijalna struktura, jer se može razviti bilo u ženskome, bilo u muškome smjeru. Ovaj proces se naziva organizacija ili instalacija mozga. U muškome smjeru mozak se razvija zbog direktnoga utjecaja testosterona, a proces počinje u drugoj polovici trudnoće, dok će odsustvo testosterona dovesti do instalacije mozga u ženskom smislu. To znači da se u tome razdoblju tj. drugoj polovici trudnoće programira predispozicija za spolni identitet, odnosno hoće li se osoba osjećati muškom ili ženskom bez obzira na genotip i izgled spolnih organa (McCarthy, 2017).

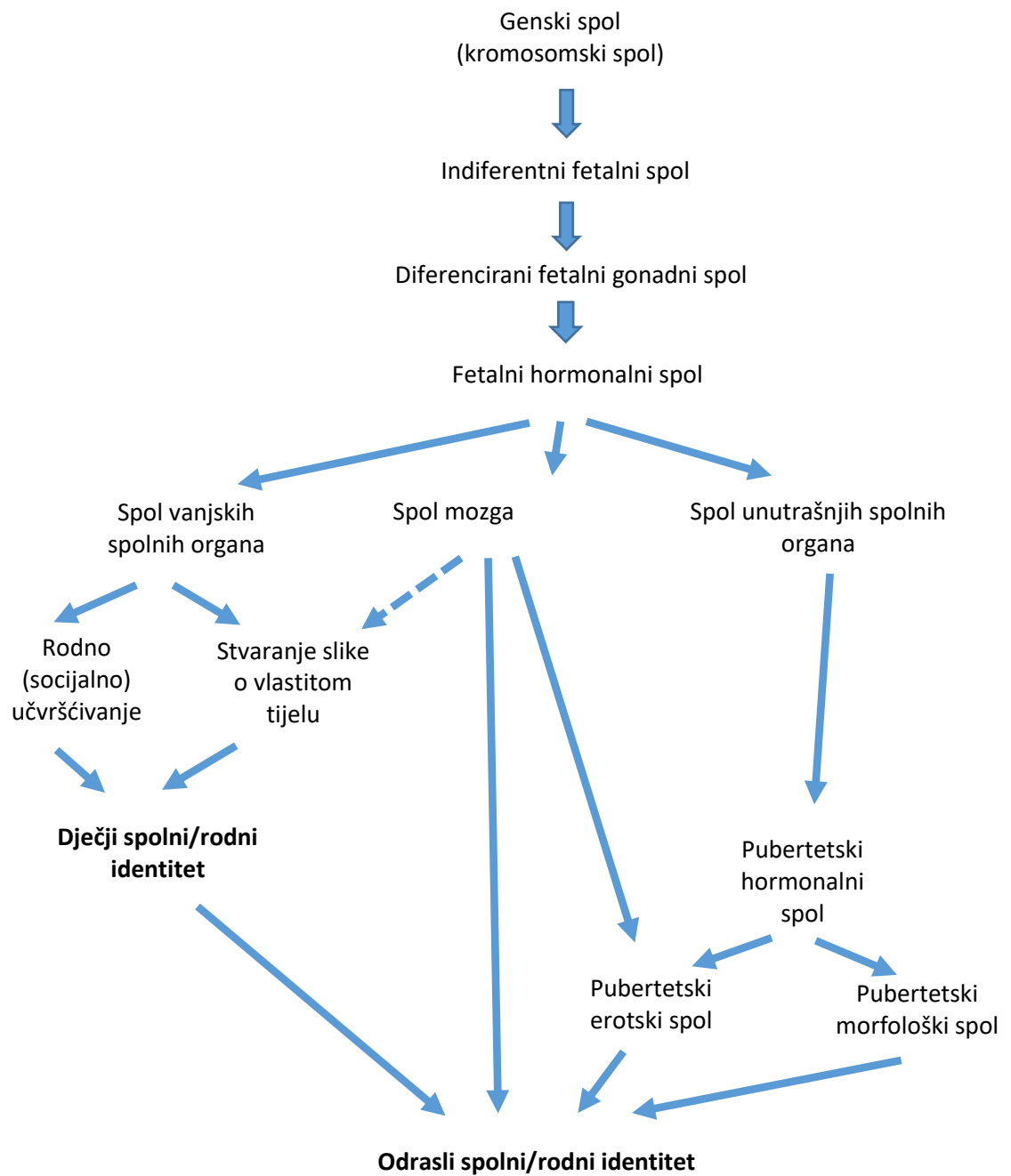
Dakle, prenatalna diferencijacija spola je komplicirani, postupni proces sa zbivanjima koja se odvijaju u slijedu, ali samo su djelomično međuzavisna, tj. budući da se spolna diferencijacija unutarnjih i vanjskih spolnih organa odvija puno ranije (u prva 2 mjeseca trudnoće) od instalacije mozga, ta dva procesa mogu se odvijati nezavisno jedan od drugog. Svrha procesa spolne diferencijacije mozga je pripremiti živčani sustav za buduće seksualno i neseksualno ponašanje koje će biti usklađeno sa spolom i aktivirano hormonima u pubertetu.

Ne samo da je prenatalna diferencijacija spola komplicirani proces, kako je i opisano, nego je moguće, da tijekom diferencijacije spola, na bilo kojoj razini dođe do nepotpunoga ili pogrešnoga razvoja kao posljedica genetskih mutacija. To znači da vanjski spolni organi na osnovu kojih se uobičajeno dodjeljuje spol ne moraju biti u skladu s ostalim aspektima spolne diferencijacije. Nadalje, u neke djece je nakon rođenja vrlo teško odrediti spol prema izgledu spolnih organa. To znači da djeci može biti određen krivi „socijalni“ spol ili rod, odnosno odgajati ga u skladu s dodijeljenim spolom samo na osnovu izgleda vanjskih spolnih organa, dok hormonalni i psihički spol mogu biti neusklađeni. Takva djeca mogu vrlo rano osjetiti nelagodu ili nezadovoljstvo s dodijeljenim spolom, ponekad čak i s dvije godine, a tijekom puberteta mogu osjećati silne patnje i teškoće.

U pubertetu spolni hormoni potiču fizičke promjene sa svrhom da pripreme tijelo na njegovu reproduktivnu ulogu i pomažu mu da održi tu ulogu. Pubertet uključuje razvoj sekundarnih spolnih karakteristika (odrasla visina, stidne dlake, dlake ispod pazuha, odrasli testisi i penis u dječaka i grudi u djevojčica) i postizanje reproduktivne sposobnosti (ovulacija i menstrualni ciklus u djevojčica i proizvodnja sperme kod dječaka). Ne radi se o jedinstvenom događaju koji se javlja odjednom, već o nizu događaja koji se odvijaju postupno kroz nekoliko godina. Gotovo sva djeca prolaze kroz promjene istim redoslijedom, ali u različitoj dobi i različitom brzinom. Dječaci počinju i završavaju pubertet kasnije od djevojčica, a fizičke se promjene obično događaju kod djevojčica u dobi od 10 do 14 godina i u dječaka u dobi od 12 do 16 godina.

Opisani proces može se shematski prikazati kao na slici 1.

Slika 1. Razine spolne diferencijacije

Izvor: Prilagođeno prema Fausto-Sterling (2019), str. 531

3.2. Rodno/spolno tipiziranje

Jedno od ključnih pitanja u razvojnoj psihologiji je općenito priroda ili odgoj, odnosno do koje je mjere bihevioralni razvoj uvjetovan ili kontroliran biološkim faktorima kao što su geni ili hormoni, a do koje mjere iskustvenim faktorima. Spolno tipiziranje je proces tijekom kojeg djeca uče ponašanja i stječu uvjerenja koja se smatraju prikladnim za njihov spol. U tom procesu sudjeluju biološki, kognitivni i društveni mehanizmi (Huston, 1983,1985; Serbin, Powlishta i Gulko, 1993).

Osim anatomskih genitalnih razlika u dojenačkoj dobi, do izražaja dolaze i neke druge biološke razlike. Djevojčice su obično zdravije i naprednije od dječaka iako su nešto manje i lakše. One imaju bolje tjelesnu i neurološku koordinaciju te su osjetljivije na bol (Garai i Sheinfeld, 1968). U prvim tjednima života djevojčice duže zadržavaju kontakt očima (Hittleman i Dickes, 1979). Dječaci su motorički aktivniji, istražuju dodirom i više su budni (Eaton i Enns, 1986; Feldman, Brody i Miller, 1980). Djevojčice imaju jače reflekse na desnoj strani tijela, a dječaci na lijevoj (Grattan i sur., 1992).

Još u prvoj godini života počinje razlikovanje kategorija muško i žensko. Već dvomjesečne bebe mogu razlikovati muške i ženske glasove, a petomjesečne bebe drugačije reagiraju na fotografije muškaraca i žena te (Leinbach i Fagot, 1993; Miller, 1983). To je početak djetetovog razumijevanja roda. Djeca imenuju vlastiti i tuđi spol koristeći termine kao dječak i djevojčica te muškarac i žena u dobi između 18 mjeseci i 3 godine, postepeno povezuju aktivnosti, ponašanja, odjeću, igračke i boje tipične za određeni spol te već stvaraju rodne stereotipe (Berk, 2015). Od druge godine ponašanja i izbor aktivnosti djece sve više počinje biti u skladu s tradicionalnim spolnim stereotipima. Dječaci se više uključuju u motoričke aktivnosti, gdje se javlja i više agresije, dok djevojčice odabiru „statične“ aktivnosti (čitanje i crtanje), premda one imaju šire interese i sklonije su uključivanju u aktivnosti koje s sviđaju i suprotnom spolu (Bussey i Bandura, 1992; Fagot i Leinbach, 1983). Jednom kad djeca počnu gledati na stvari kao „muške“ i „ženske“, počinju pokazivati sklonost onom što odgovara njihovom spolu, a izbjegavati ono što je prikladno suprotnome (Eaton, vonBargen i Keats, 1981; Masters i sur., 1979). Većina djece se identificira kao „dječak“ ili „djevojčica“ do treće godine tj. iskazuju svoj spolni identitet. Spolna stabilnost javlja se oko četvrte godine, a spolna dosljednost oko pete. Dječaci i djevojčice jednakom brzinom prolaze kroz spomenute faze (Bem, 1989; Fagot, 1985).

Za razdoblje ranog djetinjstva karakterističan je i rascjep spolova, pojava koja označava igranje dječaka i djevojčica isključivo u istospolnim skupinama. Takvo razdvajanje prisutno je tijekom skoro cijelog djetinjstva. Dok se dječaci igraju u većim skupinama, obično izvan kuće, a njihova igra usmjerena je na uspostavljanju dominacije, skupine djevojčica obično imaju dva do tri člana, ostaju bliže odraslima i njeguju podjednako sudjelovanje (Benenson, 1993; Carter, 1987; Charlesworth i Dzur, 1987; Maccoby, 1988).

Do razdoblja osnovne škole djeca imaju poprilično stabilan koncept koliko se dobro uklapaju u njihovu rodnu kategoriju, koliko su zadovoljni s dodijeljenim rodom i koliko se očekuje da se prilagode rodnim stereotipima (Egan and Perry, 2001).

Od sedme godine djeca shvaćaju da su rodno tipizirane značajke povezane, ali da one ne definiraju osobu te se takvo shvaćanje nastavlja i u adolescenciji (Berk, 2015).

4. TEORIJE NASTANKA RODNIH ULOGA I RODNOG IDENTITETA

4.1. Biološko porijeklo rodni uloga

Nesumnjivo postoje biološke razlike među spolovima. Žene i muškarci razlikuju se po građi tijela, imaju različite uloge u reprodukciji, a različiti su neki vidovi hormonalnog i mozgovnog funkcioniranja. Postojanje izrazitih razlika navelo je mnoge istraživače kroz znanstvenu povijest na pomisao da urođeni procesi upravljaju i većinom ostalih ponašanja vezanih za spolnu ulogu. Biološka objašnjenja razvoja spolnih uloga ispituje utjecaj gena i kromosoma, spolnih hormona te spolnih razlika u fizičkom funkcioniranju i ponašanju (Hoyenga i Hoyenga, 1993). Na primjer, tijekom prenatalnog razvoja, muška i ženska djeca izloženi su različitim hormonskim okolinama. Znanstvenici se pitaju kako ti hormoni utječu na fizički razvoj genitalija, ali i mozga, te kako rezultirajuće razlike u mozgu djeluju na kasnije ponašanje (Collaer i Hines, 1995).

U biološko gledište spada i evolucijska teorija koja ispituje utjecaj ljudske evolucijske povijesti na spolne razlike u ponašanju (Buss i Kenrick, 1998; Kenrick i Luce, 2000). Kod svih organizama koji se razmnožavaju spolnim putem evolucija ima dva aspekta, prilagodba okolišu i prilagodba seksualnom odabiru (paunu šareni rep samo smeta u životu, ali mu treba da bi se pokazao poželjnim partnerom za razmnožavanje).

Spolne razlike u obrascima društvenih uloga oblikovale su se tijekom evolucije kao rezultat prilagodbe ljudi na njihovo okruženje, pri čemu su muškarci i žene bili "opremljeni" fizičkim karakteristikama i instinktivnim sklonostima za različite funkcije nužne za opstanak vrste. Primjerice, rodna podjela lovaca i sakupljača rezultat je veličine i snage muškarca koji je prikladniji za zahtjeve lova, a ženska sposobnost rađanja i dojenja je čini "prirodnim" njegovateljem ili skrbnikom domaćinstva, ali spolne razlike u psihološkom funkcioniranju manje su jasne i možda precijenjene (Hyde, 2005). Pobornici ove teorije objašnjavaju da su se i psihološke spolne razlike u društvenom ponašanju kao što su brižnost ili njegovateljsko ponašanje žena prema djeci i agresivnost te potrebe za istraživanjem i dominiranjem kod muškaraca pojavile zbog njihove važnosti za preživljavanje vrste (MacDonald, 1988a, 1988c; Silverman i Eals, 1992.)

Neki teoretičari te su ideje razradili dalje kako bi objasnili suvremeno ponašanje, obrasce odnosa, pa čak i statusne razlike između spolova. Logika njihovog razmišljanja, nazvana teorijom roditeljskog ulaganja (Wilson, 1972, 1978; Archer, 1992; Kendrick, 1994), postavljena je oko specifičnosti muško-ženske reprodukcije, što se smatra glavnim ciljem opstanka čovjeka - da prenose vlastite gene. Razmnožavanje je muškarcu biološki manje „skupo“ jer ne nosi nerođeno potomstvo i ne rađa. Međutim, on nema važnu prednost žene u tome što je sigurna da će bilo koji potomak koji joj se rodi posjedovati njezine gene - osim ako ne ostane sa svojom partnericom kako bi je spriječio u interakciji s drugim muškarcima. Stoga je postignuta „razmjena“ pri kojoj svaki spol procjenjuje odgovarajuće attribute koje može nuditi i dobiti iz razmjene; on treba procijeniti njezinu reproduktivnu sposobnost da rodi njegovo potomstvo, njeguje i odgaja njegove potomke, dok će ona uložiti vrijeme i trud da procijeni njegovu podobnost za reproduktivnog partnera s potrebnom snagom i resursima za zaštitu i opskrbu nje i njihova potomstva. Sociobiolozi tvrde da je reproduktivni kompromis doveo do različitih ideja o tome što je privlačno ili „traženo“ kod muškaraca i žena. Na primjer, veći naglasak stavlja se na mladolikost i fizičku privlačnost za žene, dok su osobine poput ambicioznosti i snage, povezane s potragom za osvajanjem i čuvanjem teritorija i resursa, više cijenjene za muškarca (Buss, 1987). Diskutabilno je hoće li žene, u vezi s tom „razmjenom“, više paziti na svoj izgled nego muškarci u modernom društvu ako uzmemo u obzir pojavu „metroseksualnih“ muškaraca, ali istraživanja i dalje pokazuju da se dječaci više uključuju u aktivnosti u kojima prevladava fizička dominacija i nadmetanje nego djevojke. Međutim, proizlaze li te razlike u ponašanju prvenstveno iz biološke razlike u spolu koje su nastale evolucijom kroz vrlo dugu povijest promjena u okolišu teško je dokazati.

Prema biosocijalnim modelima proces spolne diferencijacije pokreću biološki elementi, odnosno geni i hormoni, dok ga okolinski uvjeti održavaju i dovršavaju (Ehrhardt, 1985; Hood i sur. 1987; Moore, 1985).

Da bi se provjerilo da biološki zadane spolne razlike podupiru dječje psihološke i ponašajne ishode, neke znakove biološkog utjecaja trebalo bi prepoznati prije nego što dijete doživi socijalizaciju, kako bi se utvrdilo da se radi upravo o biološkom naslijeđu, a ne naučenim ulogama. Međutim kako je od malih nogu dojenče već vrlo prijemčivo i da reagira na društveni svijet oko sebe teško je doći do konačnih dokaza. Stoga su neki od ranih dokaza proizašli iz istraživanja na životinjama kod

kojih su upravljali spolnim hormonima potomstva preko trudnica. Znanstvenici su prenatalno davali doze testosterona trudnim majmunicama i pratili razvoj njihovog potomstva. Mnogi su otkrili da je potomstvo tijekom igre bilo grublje i agresivnije u usporedbi sa ženskim potomstvom koje nije dobivalo testosteron. Budući da nisu mogli učiniti isto s ljudskim sudionicima iz očiglednih etičkih razloga, manji broj studija o djeci koja su zbog stanja majke ili nesreća i pogrešaka u medicinskim zahvatima dobila nenormalne količine spolnih hormona može baciti dio svjetla na ovu raspravu. Djevojčice iz promatrane grupe zbog genetskih oštećenja vjerojatnije su se igrale s igračkama dječaka, a roditelji su izvijestili da su manje zainteresirane za djevojačke aktivnosti, a takva su izvješća replicirana u brojnim zemljama (Blakemore i dr., 2009). Ipak, pitanje je odnosi li se na rodni identitet samo igra, agresivni nagoni i seks? Značajno ograničenje bioloških teorija, osobito teorija roditeljskog ulaganja, vezano je za njihov uski fokus na dominaciju i seksualno ponašanje. Čak i ako su biološki instinkti izravno odgovorni za takva ponašanja, rodni se identitet sastoji od puno više od samo ponašanja. Uključuje složene kognitivne i afektivne procese, od kojih neki uključuju svjesne odluke, kao što su identificiranje s drugima koji pripadaju istoj spolnoj grupi iz kojih se oblikuju stereotipi i očekivanja koja iz pripadnosti grupi proizlaze, a koja se uvelike razlikuju u različitim društvima i mijenjaju u vremenu (Gillibrand i dr., 2016).

4.2. Utjecaj socijalizacije na oblikovanje rodni uloga

Razvoj rodni uloga odvija se, kao i ostala područja razvoja, u društvenom kontekstu čiji je utjecaj vrlo važan. Socijalizacijski pristup naglašava diferencijalni pristup roditelja, učitelja i drugih odraslih, vršnjaka prema djeci (Fagot, Rodger i Leinbach, 2000; Ruble i sur., 2006). To znači da se djeca „oblikuju“ u rodne uloge ponašanjem odraslih i druge djece, i kao takva su djeca primatelji društvenih informacija o tome što je u njihovoj kulturi primjereno njihovoj rodnoj skupini. Gotovo kao antiteza biološkom pristupu, prema pretpostavkama teorija socijalnog učenja rodni identitet nije unaprijed programiran genima, nego se stječe kao proizvod djetetovih nagomilanih iskustava i socijalizacije, a odrasli, vršnjaci i mediji ključni su izvori i „činitelji“ tog procesa.

Prema tom pristupu, spolno tipizirana ponašanja rezultat su istih principa učenja kao i učenja ostalih ponašanja, kroz nagrade i kazne, te opservacijsko učenje ponašanja (Bandura, 1977). Tako prilagođavaju svoje ponašanje s obzirom na odobravanje okoline te predviđajući tuđe reakcije internaliziraju pravila o ponašanju koje je prikladno za određeni spol. Već sama pažnja socijalizirajućeg činitelja ili njezin izostanak dovoljan su poticaj (npr. kada se igrom s jednom vrstom igračaka privlači veći angažman roditelja ili vršnjaka nego drugim vrstama igračaka koje su „primjerenije“ drugom spolu). I sami činitelji svojim ponašanjem i bez posebne namjere pokazuju rodno pristrano ponašanje i tako služe kao uzor ili model za ponašanje koje odgovara određenom spolu u kulturi određene društvene zajednice.

4.2.1. Obitelj kao činitelj socijalizacije

Obitelj je najutjecajnije socijalno okruženje u kojem nastaje spolno tipiziranje. Roditelji su dijete koje je tek došlo na svijet već kategorizirali rodno određenim imenom, igračkama, sobnim dekoracijama. Poznato je kako se roditelji drugačije odnose prema djevojčicama i dječacima te imaju drugačija očekivanja. Biraju različite aktivnosti za sina, odnosno kćer, potiču različite interese i uspjeh u različitim akademskim područjima. Dječacima daju igračke koje naglašavaju akciju i natjecanje (npr. puške, automobile, alat i lopte), a djevojčicama daju igračke koje naglašavaju brigu, suradnju i tjelesnu privlačnost (lutke, servise za čaj, nakit i konopac za preskakivanje) (Leaper, 1994). Od dječaka očekuju kontroliranje emocija, pogotovo onih koje pokazuju ranjivost kao što su tuga i strah te emocionalnih ponašanja kao što je plakanje. S druge strane, prema dječacima pokazuju veću toleranciju na agresivnost. Taj proces drugačijeg tretmana najvjerojatnije utječe na spolni identitet i spolnu ulogu, a poznat je kao diferencijalna socijalizacija kojom odrasli tijekom ranog životnog razdoblja potiču pojavu razlika među spolovima. Postoje i razlike između ophođenja majki i očeva. Majke najčešće provode više vremena brinući se za dijete te komunicirajući s njim (Geary, 2000; Sandberg i Hofferth, 2001). Za razliku od majki, primarnih njegovatelja, očevi češće predstavljaju suigrača. Dok su majke sklonije tješnju i reagiranju na djetetove potrebe, očevi pokazuju manje fleksibilnosti i više autoritarnosti u interakciji s djecom (Kazura, 2000; Kochanska i Aksan, 2004). Neka

istraživanja pokazuju da djeca iz jednoroditeljskih obitelji pokazuju manje spolno tipiziranih ponašanja te imaju fleksibilniji stav o spolnim ulogama, osobito ženskoj ulozi (Leve i Fagot, 1997; Mandara, Murray i Joyner, 2005). U većini jednoroditeljskih obitelji nastalih zbog razvoda, majci je povjerena briga za djecu. Dječaci u takvim obiteljima pokazuju manje spolno tipiziranih ponašanja i uvjerenja od dječaka u cjelovitim obiteljima (Brenes, Eisenberg i Helmstadter, 1985.) Kod djevojčica s odsutnim ocem teškoće s razvojem spolnih uloga uglavnom se ne javljaju prije adolescencije (Stevenson i Black, 1988.). Tada mogu nastupiti teškoće u ophođenju s mladićima svoje dobi. Najnoviji odmak od tradicionalne obitelji je odgoj djece u homoseksualnim, odnosno lezbijskim obiteljima. U usporedbi lezbijskih i heteroseksualnih parova kao roditelja, lezbijski parovi skloniji su ravnopravnoj podjeli uloga u brizi za dijete, brizi za domaćinstvo i zarađivanju, dok je u heteroseksualnim parovima uglavnom prisutna specijalizacija – žena brine za djecu, a muškarac zarađuje za obitelj (Chan, Brooks, Raboy i Patterson, 1998; Patterson, Sutfin i Fulcher, 2004; Solomon, Rothblum i Balsam, 2005; Stacey i Biblarz, 2001). Neka istraživanja pokazuju da, bar u ranom djetinjstvu, spolno tipizirana ponašanja djece homoseksualnih roditelja se ne razlikuju od ponašanja ostale djece (Golombok i sur., 2003; Patterson, 1992). Druga istraživanja pokazala su veću tendenciju ove djece za odbacivanjem spolno tipiziranog ponašanja (Stacey i Biblarz, 2001). Kada se govori o njihovoj seksualnoj orijentaciji, Huggins (1989, prema Petterson, 1992) je proveo ispitivanje nad 36-ero djece između 13 i 19 godina od kojih je pola imalo lezbijske majke, a pola heteroseksualne majke. Niti jedno dijete lezbijskih majki nije se identificiralo kao homoseksualno dok je jedno dijete heteroseksualne majke to učinilo. Slične rezultate su dobili i drugi istraživači, a isto se pokazalo i na istraživanju kod djece homoseksualnih očeva (Huggins, 1989, prema Petterson, 1992). Na temelju većine takvih istraživanja broj djece homoseksualne orijentacije ne premašuje normalnu raspodjelu homoseksualnih osoba u populaciji. Stoga ne postoji razlog zašto bismo zaključili da će djeca homoseksualnih roditelja i sama biti homoseksualna.

Osim roditelja, na dijete utječu i braća ili sestre. Istraživanje (Wagner, Schubert i Schubert, 1993) je pokazalo da djevojčice koje imaju brata, pogotovo starijeg, pokazuju više muževnih interesa. Dječaci koji imaju sestre pokazuju ženstvenije interese dok su mlađi, a kad su stariji pokazuju još muževnije interese od dječaka bez sestara.

4.2.2. Vršnjaci kao činitelj socijalizacije

Osim u obitelji, djeca najviše vremena provode s vršnjacima. Uloga vršnjaka, s kojima se djeca najčešće susreću u ustanovama ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja, je velika te utječe na njihovo ponašanje, vrijednosti i stavove. Jedno od glavnih obilježja društvenih odnosa u djetinjstvu je igra u istospolnim grupama vršnjaka, fenomen znan kao spolna segregacija. Između druge i treće godine djeca počinju birati istospolne vršnjake za prijatelje i partnere u igri (Howes, 1988; LaFreniere, Strayer i Gauthier, 1984). Preferencija za istospolne prijatelje značajno se povećava između druge i šeste godine te se nastavlja i u osnovnoškolskom obrazovanju. Dječaci dobivaju jasnu poruku od ostalih dječaka da bi trebali izbjegavati aktivnosti tipične za djevojčice, dok ponašanje djevojčica tipično za dječake je češće tolerirano od strane vršnjaka (Fagot, 1985a). S vremenom, dječji interesi za igračke i ostale spolno tipizirane aktivnosti mijenjaju se u skladu s utjecajem vršnjaka, i to prvenstveno vršnjaka istog spola. Spolna segregacija nastavlja se i u razdoblju adolescencije iako u tom razdoblju počinju i heteroseksualne ljubavne veze (Pellegrini i Long, 2003). Kako adolescenti odrastaju, muško-ženska prijateljstva postaju učestalija (Strough i Covatto, 2002). Kada starija djeca i adolescenti smatraju da nisu u skladu sa svojim spolom, istovremeno osjećaju pritisak vršnjaka da to budu, pa u nastojanju da se prilagode mogu se javiti teškoće poput depresije i niskog samopouzdanja (Yunger, Carver i Perry, 2004).

4.2.3. Mediji kao činitelj socijalizacije

Ovaj pristup također uključuje istraživanje utjecaja medija, uključujući knjige, televiziju, filmove i video igre (Huston i Wright, 1996; Kinder, 1999). Danas u industrijaliziranim zemljama djeca više vremena provode gledajući televizijski program ili koristeći druge digitalne medije kao što su računalne igre i Internet, nego što provedu u interakciji sa svojom obitelji ili vršnjacima. Iz medija djeca dobivaju informacije kakvi su dječaci i djevojčice, muškarci i žene i što oni rade. Koriste te informacije za procjenjivanje drugih ljudi i formiranje ideje o njihovom mjestu u društvu. Prisutna su dva glava problema kod utjecaja medija, a to su češća prisutnost muškaraca u medijima i stereotipne uloge i ponašanja prikazana na televiziji, u filmovima i knjigama (Ruble i sur., 2006). Ženski likovi su ljubazniji, generalno

pasivniji i bespomoćniji te fokusirani na fizički izgled. Muški likovi su aktivniji, kompetentniji i skloni agresiji. U zadnje vrijeme radi se na mijenjanju slike žene u medijima, ali uloga muškarca ostaje ista. „Dok su djevojčice danas više nego ikad izložene igračkama štetnima za zdravo poimanje svog roda, ni dječaci ne prolaze ništa bolje – akcijski junaci otežavaju usvajanje emocionalne pismenosti kod dječaka, a akcijske junakinje koje su se pojavile u novije doba izgledaju poput porno-diva čime se djevojčicama šalje nedvosmislena poruka da žene mogu biti moćne samo ako su seksipilne“ (Belamarić, 2009, str.16). Jedan od primjera destereotipizacije likova je Mulan, odlučna i ustrajna ratnica koja se bori za svoje ciljeve i sudjeluje u stereotipno muškoj ulozi i radnjama. Djevojčicama pokazuje da je u redu nositi hlače, a ne samo suknjice i haljine, pokazuje im da ne moraju biti u svakom trenutku feminizirane, poslušne i pasivne te da je u redu boriti se za svoje ciljeve i sudjelovati u stereotipno muškim ulogama i radnjama. Merida Hrabra je također primjer nestereotipne princeze koja zapravo nije zadovoljna tom svojom titulom što pokazuje nezainteresiranošću za udajom, sređivanjem te bavljenjem „neženstvenim“ streličarstvom u kojem pokazuje dominaciju nad muškim likovima. Kao i prethodne dvije junakinje, Moana je nesvakidašnja princeza koja odbacuje svoju tradicijsku ulogu i okreće se avanturama. Ipak, ništa ne učini sama, već joj treba pomoć Mauia ili on sam riješi problem. Dakle, koliko god se Disney trudio prikazati Moanu kao neovisnu, snažnu djevojku, ona je ipak dama u nevolji koju spašava muškarac.

Istraživanja pokazuju da djeca koja su izloženija medijima, osobito televiziji, imaju spolno stereotipne i seksističke stavove te manji opseg uloga koje smatraju prihvatljivima za žene i muškarce (Gerbner, Gross, Morgan, Signorielli i Shanahan, 2002; Signorielli, 2001). Internet je samo zaoštrio taj utjecaj, jer osim kao izvor informacija sve više služi i kao medij „virtualnog“ socijalnog umrežavanja kroz koje se ostvaruje aktivna interakcija stvara još snažniji pritisak na očekivano ponašanje. Roditelji i odgojitelji bi trebali prepoznati određene stereotipe koji na krivi način oblikuju svijest najmlađih te ukazivanjem na pojavljivanje rodnih stereotipa mogu doprinijeti selektivnom gledanju i biranju animiranog programa i internetskog sadržaja.

4.3. Kognitivne teorije rodnog identiteta

Treća teoretska perspektiva koja vodi istraživanje o podrijetlu i ustrajnosti rodnih uloga je kognitivni pristup. Da bi se dijete uopće usmjerilo prema činiteljima vlastite grupe koji će oblikovati osjećaj rodnog identiteta kako je prethodno opisano, najprije trebaju imati neko znanje ili svjesnost (spoznaj, kogniciju) o vlastitom spolu. Prema tome pristup problemima spolnog razvoja ne započinje ni s biologijom ni sa kulturom, već sa spoznajom (Kohlberg, 1966). Kognitivne teorije fokusiraju se na znanje djece o rodu, rodnim stereotipima i normama te kako to znanje utječe na dječje razmišljanje o rodu kao i o njihovom ponašanju s obzirom na rod. Prva socijalno kognitivna teorija (Bussey i Bandura, 1999) može se smatrati tranzicijom između okolinskih i kognitivnih pristupa. Dolazi od tradicije socijalne teorije učenja ali se pomakla od tradicionalne teorije učenja usmjerene isključivo na okolinu te dala jednak fokus i na to kako dječje znanje i mišljenje utječe na ponašanje. Ostale kognitivne teorije mogu se grupirati pod termin razvojne konstruktivističke teorije. Najvažnija u razvojnoj psihologiji je Piagetova. Prema njemu, djeca kreiraju i konstruiraju znanje kroz interakcije s fizičkim i društvenim svijetom, a te konstrukcije služe kao temelj za razvojne promjene (Piaget, 1970). Prvi konstruktivistički pristup razvoja spolnih uloga bila je Kohlbergova kognitivna razvojna teorija (Kohlberg, 1966). On naglašava kako se dječje znanje o rodu razvija kroz tri faze, a njihov razvoj rodnog identiteta razvija se kroz procjenjivanje stvari u okolini koje smatraju da su za njih. U prvoj fazi razvija se spolni identitet – sposobnost svrstavanja sebe u muška ili ženska bića, nakon toga slijedi spolna stabilnost – svijest o tome kako dječaci odrastanjem postaju muškarci, a djevojčice žene. U trećoj fazi javlja se spolna dosljednost – shvaćanje da je spol trajna osobina i da se ne može izmijeniti drukčijim ponašanjem ili odijevanjem. Ove tri razvojne faze zajedno predstavljaju dječje shvaćanje spolne nepromjenjivosti – znanja da je spol sastavni i trajni dio njihova bića (Kohlberg i Ullian, 1974). Prema ovim modelima spoznajne promjene i svijest o vlastitom spolu uzrok su promjena u djetetovom ponašanju koje odgovara njegovoj spolnoj ulozi. Prema tome, zaključuje se da djeca ne postupaju na spolno tipiziran način dok ne shvate spolnu konstantnost. Djeca koja ranije steknu znanja o spolnim ulogama pokazuju više spolno tipiziranih ponašanja od djece koja ih steknu kasnije (Fagot i Leinbach, 1989). Noviji kognitivističko-razvojni pristupi razvoja spolnih uloga temelje se na pojmovima

spolna shema i spolni scenarij (Vasta i dr. 2005). Spolna shema je kognitivna struktura koja se upotrebljava za organizaciju podataka koji se odnose na vlastiti spol. Sheme proizlaze iz djetetove urođene tendencije za organiziranjem i svrstavanjem podataka iz okoline te naglasaka koji se stavljaju na razlike između dječaka i djevojčica koje omogućavaju lakše razlikovanje. Usvajanje jedne od shema (dječak ili djevojčica) rezultira njihovom motiviranošću da u socijalnom okruženju traže informacije o ponašanju i vrijednostima koje su konzistentni s njihovom vlastitom grupom čime se gradi i obogaćuje njihova shema iz čega slijedi odgovarajuća samoregulacija ponašanja. Na primjer dječak će kada ugleda igračku za kakvu je naučio tko se uobičajeno njome igra (npr. autić) najprije pomisliti ovo je igračka za dječake: „ja znam da sam dječak, dakle i meni se sviđa“, a ako je nepoznata onda ide obrnuti red pretpostavki: „ova mi se igračka sviđa, dakle ovo je sigurno igračka za dječake“. Na taj način rodne sheme utječu na odabir igara i suigrača, ali i usvajanje rodno stereotipiziranih informacija o zanimanjima i ulogama u obitelji.

Općenito djeca brže procesuiraju, bolje pamte i preferiraju ono što je u skladu s rodnim shemama (poput priča ili opisa o dječacima i djevojčicama koji su stereotipni po karakteru ili ponašanju), a manje su voljni suočiti se s nedosljednim informacijama ili će čak iskriviti takve informacije (npr. zaboraviti dijelove ili izmišljati sadržaj knjige). Zato su djeca više motivirana, a time i uspješnija u zadacima koji su označeni kao "za" rodnu skupinu. Ključna snaga shematskog pristupa rodnom identitetu je ta što on može objasniti krutost kojom djeca podržavaju dugogodišnje rodne stereotipe. To je zato što kognitivne teorije pretpostavljaju da će djeca, kada postanu svjesna svog članstva u rodnoj skupini i početi graditi svoje rodne sheme, uočavati i uzimati u obzir više informacija koje potvrđuju stereotipna uvjerenja, a izbjegavati i zanemarivati ono što od njih odstupa. To zauzvrat obogaćuje shemu i dijete postaje još stereotipičnije (Gillibrand i dr. 2016). Iako ovako naizgled dijete ima aktivnu ulogu u stvaranju svog rodnog identiteta, kognitivni razvoj se odvija unutar socijalnog konteksta i o njemu ovisi.

5. RODNI STEREOTIPI I RODNO OSVJEŠTENI ODGOJ

Rodni stereotipi predstavljaju grubo pojednostavljujuće, ali duboko ukorijenjene pretpostavke o muškim i ženskim osobinama u jednom društvu (Ban, 2003). Prema tome, rodni stereotipi se odnose na generalizirana uvjerenja o tipičnim karakteristikama žena ili muškaraca, poput vjerovanja o fizičkim karakteristikama, osobinama ličnosti, poslovnim preferencijama ili emocionalnim predispozicijama žena i muškaraca. Instrumentalne osobine izražavaju asertivnost, kompetenciju i racionalnost te se smatraju maskulinima, dok se ekspresivne osobine smatraju femininima, a izražavaju toplinu, brižnost i osjetljivost (Berk, 2015). Često ne podrazumijevaju samo uvjerenja o tome kakvi su muškarci i žene, već i kakvi bi trebali biti (Deaux i LaFrance, 1998).

Rodni stereotipi kao društveni konstrukt oblikuju naše ponašanje prema djeci različitog spola na način da ih svjesno ili nesvjesno usmjeravamo na konformiranje sa postojećim normama. Implicitno, a ponekad i eksplicitno putem medija, igračaka, slikovnica i animiranih filmova, kao snažnih agenata socijalizacije i moćnih sredstava održavanja postojećih stereotipa, djeci se nameću rodne uloge. Djevojčice i dječaci usvajaju ih odmalena, pa se već kod djece u ranom djetinjstvu može primijetiti usvajanje stavova i ponašanja koja su u skladu sa stereotipnim poimanjem muškog i ženskog spola. Takvi stereotipi za koje djeca misle da im se moraju prilagoditi mogu štetno djelovati na razvoj ličnosti djeteta, umanjujući njegovu autentičnost i otežavajući razvoj zdravog identiteta.

Gotovo odmah nakon što postaju svjesni svog roda, djeca počinju razvijati stereotipe koje primjenjuju na sebi i drugima s ciljem davanja značenja i razumijevanja svog identiteta. Ovi stereotipi su poprilično razvijeni do pete godine, a postaju rigidno definirani između pete i sedme godine što čini razdoblje predškolskog obrazovanja kritičnim razdobljem za bavljenje rodnim stereotipima (Martin i Ruble, 2004).

Mlađa djeca često otkrivaju rodno stereotipiziranje tijekom igre. U simboličkoj igri, djevojčice češće biraju obiteljske uloge, dok dječaci biraju avanturističke i akcijske uloge poput superheroja (Hughes, 2003). Također je vidljiva razlika u doživljaju igračaka od strane dječaka te od strane djevojčice. „Promatranjem grupe dječaka i djevojčica u igri s istim igračkama, utvrđeno je da su dječaci pristupali

igračkama kao sredstvu za građenje, a djevojčice kao sredstvu za komunikaciju pomoću kojeg su razmjenjivale informacije jedna o drugoj“ (Marović, 2009, str.21).

Naime, Marović (2009) govori da djevojčice nesvjesno pretvaraju igru bilo kojim igračkama u interakciju likova, dok dječaci najčešće u akcijsku igru.

Kao što je već opisano, osim bioloških predispozicija, i socijalno okruženje snažno utječe na formiranje rodni uloga i preuzimanje rodni stereotipa. Ono se odvija učenjem, odgojem i obrazovanjem u onim institucijama u kojima djeca provode najviše svog vremena – kod kuće i u ustanovama za rani i predškolski odgoj i obrazovanje. Budući da su upravo roditelji i odgojitelji/ice djetetovi modeli i uzori, a „kao roditelji, ali i kao stručnjaci/stručnjakinje, često djevojčicama i dječacima pristupamo na različite načine – čak i kad smo uvjereni da to ne činimo“ (Belamarić, 2009, str.14), važno je za početak osvijestiti vlastite stereotipe. Problematična su nastavnička uvjerenja o razlikama u sposobnostima i različita očekivanja od dječaka i djevojčica. Razlikovanje akademskih potencijala dječaka i djevojčica često je praćeno razlikama u njihovoj podršci, koja se očituje u različitim kriterijima ocjenjivanja te kritici i pohvali učenika i učenica. Prema Stromquistu (2007) učitelji održavaju različite rodne stereotipe kroz kurikulum i različite organizacijske odluke iako gotovo uvijek ističu da je rod nevažna stavka i da ih tretiraju jednako. Takvo ponašanje naziva se rodna sljepoća, ona pruža lažni oblik objektivnosti i nepristranosti koji je često u suprotnosti sa stvarnom praksom. Rodne predrasude suptilnije su od vidljive diskriminacije te mogu rezultirati nesvjesnim ponašanjem kojim se pruža više pažnje djevojčicama ili dječacima što može dovesti do stvaranja otuđenja i ometanja osobnog, profesionalnog i akademskog razvoja kod manje favoriziranih učenika (Stromquist, 2007).

„Odgajanje dječaka i djevojčica u skladu s uvriježenim rodni/spolni ulogama jedan je od načina na koji se seksizam održava te je obrazovanje koje će uključivati rodnu problematiku i rodni pristup nužno da se seksizmi dokinu“ (Borić i sur., 2007, str. 83).

Brojna istraživanja u predškolskim ustanovama dokumentirala su razlike među spolovima. Dječaci su fizički aktivniji od djevojčica i zauzimaju više prostora i više pažnje osoblja od djevojčica. Kod dječaka češće je agresivno ponašanje, poput uznemiravanja ili zadirkivanja djevojčica. Dječaci preuzimaju vodeće uloge, dok

djevojčice igraju sporedne uloge i često ostaju u blizini odgajatelja pomažući u raznim poslovima. Ponašanje koje je dosljedno rodnim stereotipima promatra se blagonaklono, te su dječaci i djevojčice izloženi različitim iskustvima u istom fizičkom okruženju (Bayne, 2009).

Za odgojitelje je svjesnost o utjecajima rodnih stereotipa ključna jer su koncepti rodnih identiteta pripisani djeci i prije njihova rođenja. Oni su u jedinstvenom položaju da prekinu nastavljanje tradicionalnih rodnih stereotipa kroz rodno fleksibilno učenje jer oni imaju priliku za intervenciju na samom početku individualne obrazovne putanje. Dva glavna aspekta u ustanovama predškolskog odgoja koji utječu na percepciju dječjeg roda i rodnih stereotipa su materijali i upute odgojitelja/učitelja (Gee i Gee, 2005). Zato je nužno stvaranje i korištenje rodno nestereotipiziranih materijala te medija, osiguravanje djevojčicama/dječacima prava na vlastitu samoidentifikaciju te korištenje rodno neutralnog jezika. Materijali i mediji koji se u vrtićima koriste često pridonose reprodukciji rodne nejednakosti. Tome u prilog govore istraživanja koja potvrđuju povezanost slikovnica sa stereotipnim rodnim ulogama i stvarnim ponašanjima djevojčica/dječaka. Odgojitelji/učitelji bi trebali kritički procjenjivati materijale s obzirom na spolnu pristranost i voditi računa o tome da igre, igračke ili centre aktivnosti ne dijele na one namijenjene dječacima ili djevojčicama te poticati djecu da se igraju igračkama uobičajenima za suprotan spol. Umjesto eliminiranja svih materijala koji uključuju stereotipe, odgojitelji bi trebali uputiti djecu u prepoznavanje stereotipa i poticati kritičko razmišljanje o rodu i percepciji istoga (Derman-Sparks i dr., 2001). Osim izbjegavanja poticanja na ponašanje u skladu s rodnim ulogama, o obiteljskom životu bi trebalo razgovarati bez stereotipa, pri glumi dodjeljivati uloge koje su različite od stereotipa, pričati priče o junacima u nestereotipnim ulogama, reagirati na komentare djece ili roditelja koje sadrže stereotipe i poticati djecu na osvješćivanje stereotipa. Također je važno djeci omogućiti priliku za izražavanje cijelog spektra emocija, osobito tuge i straha dječacima i tako poticati razvoj cjelovite osobnosti djeteta, neovisno o njegovom/njezinom spolu (Belamarić, 2009).

Važan dio rodno osviještenog odgoja je i rodno osjetljiv jezik. Kod odgojitelja je potrebno osvijestiti i da je jezik, kao što kažu Bartulović i Kušević (2016), sredstvo reprodukcije rodne nejednakosti. U kontekstu ustanove za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, potrebno je govoriti u oba roda ili naizmjenice kao, na primjer, prijatelji i

prijateljice, kolegice i kolege te sl.; dobro je povremeno koristiti ženski ili pak muški rod u stereotipnim zanimanjima - policajka, frizer, teta koji odvozi smeće, odgojitelj itd.; a uz zanimanja i aktivnosti žena koristiti odgovarajuće imenice u ženskom rodu te uz zanimanja i aktivnosti muškaraca koristiti odgovarajuće imenice u muškome rodu (Belamarić, 2009).

Rad na rodnim pitanjima ponekad je i izvan neposrednog procesa predškolskog odgoja jer stereotipne rodne uloge uključuju poglede na ulogu roditelja. Ako predškolska ustanova treba kontaktirati s roditeljima, obično se kontaktira majka, reproducirajući na taj način stereotipno mišljenje da je briga o djeci uglavnom odgovornost majke. Zato je važno da se uspostavi kontakt s oba roditelja kako bi se prekinuo rodno stereotipni obrazac.

Odgojitelji imaju ulogu i u osnaživanju djetetovog identiteta čiji je dio i njegov rodni identitet. Identitet je jedan od vrijednosti Nacionalnog kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje (Slunjski, 2014) koji promiče vrijednosti koje usmjeravaju odgojno-obrazovno djelovanje ka osiguravanju individualne i društvene dobrobiti, u skladu s time kakvu se djecu i kakvo se društvo želi razviti. Rani i predškolski odgoj i obrazovanje bude i potiču razvoj osobnog identiteta djeteta te ga osnažuju da bude dosljedno samo sebi, razvija samopoštovanje, stvara pozitivnu sliku o sebi te izgrađuje osjećaj sigurnosti u susretu s novim ljudima i iskustvima.

„Sva djeca imaju pravo na odgoj i obrazovanje koje prihvaća i podržava različitost identiteta svakog djeteta i njegove obitelji. To podrazumijeva odstupanje od stereotipa i predrasuda bilo koje vrste te prihvaćanje individualnih posebnosti svakog djeteta i osiguranje individualnoga pristupa svakom djetetu. Vrtić treba djetetu pomoći da razumije sebe i vlastiti identitet, ali i identitet drugih s kojima se susreće u vrtiću i široj socijalnoj zajednici.“ (Slunjski, 2014, str. 21)

6. ISPITIVANJE U DJEČJEM VRTIĆU

Sastavni dio spolne tipizacije jest izražavanje vlastitog spola kroz spolnu rigidnost. Vlastiti spolni identitet izražava se kroz izgled i ponašanje koje odgovara spolu s kojim se dijete identificira i kojem želi pripadati. To će se odraziti kroz odabir odjeće i boja, odabir igračkaka i igara, te odabir partnera u igrama (Halim, 2016).

S obzirom da su ranije pojašnjeni sociokulturni čimbenici uvelike vezani uz prostor i vrijeme zanimljivo je provjeriti u kojoj mjeri i kako se spolna rigidnost javlja u okruženju jedne predškolske ustanove u Splitu.

Za potrebe ispitivanja izrađen je prigodni upitnik za strukturirani intervju, a odgojiteljice u Dječjem vrtiću Marjan ispitale su i zabilježile odgovore iz četiri vrtićke skupine prisutne u lipnju 2020. godine.

Ispitano je 49 djece, 26 dječaka i 23 djevojčice.

Ispitanici su mogli odabrati do tri igračke koje su im najdraže. Za dječake se očekuje da će birati akcijske igre ili igre gradnje, dok kod djevojčica igre koje oponašaju domaćinstvo ili igre izgleda. Od djevojčica kao prvi izbor samo jedna je izabrala lego kocke što bi se moglo smatrati muškom igračkom i jedna superheroje koji su tipično muška igračka, dok su se sve ostale igračke bile izrazito ženske (razne lutke), a dvije su odabrale igračku koja se može smatrati univerzalnom (klepetuša i dalekozor). Sve su igračke drugog i trećeg izbora bile izrazito ženske (kuhinja, kućica za lutke, šminka, ...). Kod dječaka također većina su bile izrazito muške (robot, superheroji, Zinksi, autići, lopte...), sedmero ih je odabralo kocke za gradnju, a jedan je odabrao šah koji bi se mogao smatrati univerzalnim ili prije muškim (niti jedna djevojčica nije odabrala šah, a još jedan dječak ga je odabrao u drugom izboru). U drugom izboru također radilo se isključivo o muškim igračkama. Dakle upravo prema očekivanjima, kod dječaka je izraženija spolna rigidnost u tom aspektu, dok je za djevojčice prihvatljivije da eksperimentiraju s igrama koje nisu izrazito ženske.

Na pitanje s kime se najradije igraju 13 djevojčica i 15 dječaka odabrali su isti spol, dok su ostali rekli da im je svejedno, a suprotni spol nitko nije odabrao. Rezultati pokazuju spolnu segregaciju koja je nešto više izražena kod dječaka, ali sveukupno značajan broj djece otvoren je prema ravnopravnom odabiru partnera za igru bez obzira na spol.

Kod pitanja o odijevanju, u skladu s očekivanjem velika većina identificira majicu sa slikom Spidermana kao mušku, sa slikom Lol kao žensku, sa slikom tigra kao majicu za sve ili za dječake, a sa slikom mačke za sve ili za djevojčice. Kod odgovora nema značajnih razlika između spolova.

Kod izražavanja što bi željeli biti kad odrastu prepoznaje se značajna segregacija prema stereotipima, za dječake najveći broj žele biti policajci, a onda i druga tipično muška zanimanja kao što je vojnik, astronaut, nogometaš, graditelj, ribar itd. dok kod djevojčica se javljaju potpuno drugi tip zanimanja kao što su frizerka, manekenka, zubarica, doktorica, veterinarica itd.

Takvi stavovi važan su aspekt spolne tipizacije koja se ostvaruje u toj dobi, ali mogli bi ukazivati da djeca imaju seksističke predrasude koje su preuzeli iz okruženja o eventualnoj manjoj ili većoj vrijednosti i sposobnosti nekog spola. Međutim, na pitanja o takvim stereotipnim zanimanjima kao što su mogu li žene biti policajke, vojnkinje i sl., ili mogu li muškarci biti frizeri, odgajatelji i sl. svi su gotovo u potpunosti složni da svi mogu raditi sve poslove, a na pitanje tko bolje obavlja takav posao velika većina je odgovarala da oba spola mogu biti jednako uspješni u svim tim zanimanjima.

7. ZAKLJUČAK

Spol i rod važan su dio identiteta svakog pojedinca. Prepoznavanje i razlikovanje tih aspekata čini se očito, ali iza toga stoji kompleksni i isprepleteni proces nastajanja spola kao biološki uvjetovanog i roda kao društvenog konstrukta. Dio razvojne psihologije koji proučava spolni razvoj posebno je aktivan zadnjih nekoliko desetaka godina. Ključno je analizirati spolni razvoj kroz presjek psiholoških disciplina, naglašavajući relaciju razvojnih i socijalnih procesa. Ovaj rad ne bavi se klasičnim pitanjima razlikuju li se žene i muškarci i koliko se razlikuju u različitim psihološkim varijablama, već kako, kada i zašto dolazi do razlika. Kako objašnjenje proizlazi iz različitih komponenti, potrebno je sagledati i sintetizirati multidimenzionalnim pristupom uključujući biološku, kognitivnu, interpersonalnu i kulturalnu razinu.

U svim znanim kulturama, djevojčice i dječaci, žene i muškarci susreću se s izrazitim setom rodno povezanih uvjerenja i očekivanja koji znatno utječu na njihova mišljenja, osjećaje i ponašanja. Postojanje rodnih stereotipa prisutno je već i u dječjoj dobi, a djeca se s njima susreću kroz interakcije s roditeljima, odgojiteljima, vršnjacima, ali i slikovnicama, bajkama, animiranim filmovima i igračkama. Putem igre i identifikacije sa stereotipnim likovima, u okruženju tradicionalne podjele uloga, krive poruke štetno mogu djelovati na razvoj ličnosti djeteta, umanjujući njegovu autentičnost i otežavajući razvoj zdravog identiteta.

U empirijskom dijelu vlastitim ispitivanjem djece u predškolskoj ustanovi potvrđene su teorijske pretpostavke o procesu tipizacije spolova koja vodi odabiru spolno stereotipnih igračaka i odjevnih predmeta, spolnoj segregaciji pri preferencijama odabira partnera za igru, te namjeri odabira spolno/rodno specifičnih zanimanja, ali odbačena je mogućnost da bi stereotipi vodili seksizmu i spolnoj/rodnoj diskriminaciji jer djeca smatraju da sva zanimanja mogu jednako uspješno obavljati oba spola.

Naizgled, društvo napreduje u toleranciji, no postavlja se pitanje kako je onda rodna nejednakost i dalje toliko rasprostranjena. Zato je važno poticati djecu i mlade generacije na razvijanje vlastitog identiteta te osvijestiti okolinu o važnosti dječjeg ostvarivanja cjelokupnog potencijala u svim domenama, bez obzira na to smatra li se to prikladnim za njegov spol.

LITERATURA:

- Archer, J. (1992). *Ethology and human development*. London: Harvester Wheatsheaf and Barnes & Noble.
- Ban, A. (2003). *Rodni stereotipi u predškolskoj igri*, u Play and playing in early childhood conference book, OMEP, 91-105
- Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. New York: Prentice-Hall.
- Bartulović, M., & Kušević, B. (2016). Što je interkulturno obrazovanje. *Priručnik za nastavnike i druge znatiželjnike, CMS*
- Bayne, E. (2009). Gender pedagogy in Swedish pre-schools: An overview. *Gender issues*, 26(2), 130-140.
- Belamarić, J. (2009). Ružičasto i plavo - Rodno osviješten odgoj u vrtiću. *Dijete, vrtić, obitelj*, 15(58), 14-17.
- Bem, S. L. (1989). Genital knowledge and gender constancy in preschool children. *Child Development*, 60, 649–662.
- Benenson, J. F. (1993). Greater preference among females than males for dyadic interaction in early childhood. *Child Development*, 64, 544–555
- Berk, L. E. (2015). *Dječja razvojna psihologija*, Naklada Slap
- Blakemore, J. E. O., Berenbaum, S. A., & Liben, L. S. (2008). *Gender development*. Psychology Press.
- Borić, R., Pešut, J., & Kesić, V. (2007). Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije. *Zagreb: Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH*.
- Bosson, J. K., Vandello, J. A., & Buckner, C. E. (2018). *The psychology of sex and gender*. SAGE Publications.
- Brenes, M. E., Eisenberg, N., & Helmstadter, G. C. (1985). Sex role development of preschoolers from two-parent and one-parent families. *Merrill-Palmer Quarterly* (1982-), 33-46.
- Buss, D. M. & Kenrick, D. T. (1998). Evolutionary social psychology. In D. T. Gilbert & S. T. Fiske (Eds.), *The handbook of social psychology*, Vol. 2 (4th ed., pp. 982–1026). New York: McGraw-Hill.
- Buss, D. M. (1987). Selection, evocation, and manipulation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 1214–1221.

- Bussey, K. & Bandura, A. (1992). Self-regulatory mechanisms governing gender development. *Child Development*, *63*, 1236–1250.
- Bussey, K. & Bandura, A. (1999). Social cognitive theory of gender development and differentiation. *Psychological Review*, *106*, 676–713.
- Carter, D. B. (1987). The role of peers in sex role socialization. In D. B. Carter (Ed.), *Current conceptions of sex roles and sex-typing: Theory and research*. Praeger,
- Chan, R. W., Raboy, B., & Patterson, C. J. (1998). Psychosocial adjustment among children conceived via donor insemination by lesbian and heterosexual mothers. *Child Development*, *69*, 443–457
- Charlesworth, W. R., & Dzur, C. (1987). Gender comparisons of preschoolers' behavior and resource utilization in group problem solving. *Child development*, 191-200.
- Collaer, M. L. & Hines, M. (1995). Human behavioral sex differences: A role for gonadal hormones during early development? *Psychological Bulletin*, *118*, 55–107.
- Deaux, K. (1993). Commentary: Sorry, wrong number: A reply to Gentile's call, *Psychological Science*, *4*(2), 125–126
- Deaux, K. , & LaFrance, M.(1998). Gender. In D. T. Gilbert , S. T. Fiske & G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed.): Vol. 1, 788-827. Boston: McGraw-Hill.
- Derman-Sparks, L., the ABC Task Force.(2001). *Anti-bias curriculum: Tools for empowering young children.*, National Association for the Education of Young Children
- Eaton, W. O., & Enns, L. R. (1986). Sex differences in human motor activity level. *Psychological bulletin*, *100*(1), 19.
- Eaton, W. O., Von Bargen, D., & Keats, J. G. (1981). Gender understanding and dimensions of preschooler toy choice: Sex stereotype versus activity level. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*, *13*(3), 203.
- Egan, S. K. & Perry, D. G. (2001). Gender identity: A multidimensional analysis with implications for psychosocial adjustment. *Developmental Psychology*, *37*, 451–463
- Ehrhardt, A. A. (1985). Gender Differences. *Psychology and gender*, *32*, 37.

- Fagot, B. I. & Leinbach, M. D. (1989). The young child's gender schema: Environmental input, internal organization. *Child Development, 60*, 663–672.
- Fagot, B. I. (1985). Changes in thinking about early sex role development. *Developmental Review, 5*, 83–98.
- Fagot, B. I. (1985a). Beyond the reinforcement principle: Another step toward understanding sex role development. *Developmental Psychology, 21*, 1097–1104
- Fagot, B. I., & Leinbach, M. D. (1983). Play Styles in Early Childhood: Social Consequences for Boys and Girls in: MB LISS (Ed.) Social and cognitive skills; sex roles and children's play (pp. 93-116).
- Fagot, B. I., Rodgers, C. S., & Leinbach, M. D. (2000). Theories of gender socialization. In T. Eckes & H. M. Trautner (Eds.), *The developmental social psychology of gender* (pp. 65–89). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Fausto-Sterling, A. (2019) Gender/Sex, Sexual Orientation, and Identity Are in the Body: How Did They Get There?, *The Journal of Sex Research, 56*:4-5, 529-555,
- Feldman, J. F., Brody, N., & Miller, S. A. (1980). Sex differences in non-elicited neonatal behaviors. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development, 26*(1), 63-73.
- Garai, J. E. & Scheinfeld, A. (1968). Sex differences in mental and behavioral traits. *Genetic Psychology Monographs, 77*, 169–299.
- Geary, D. C. (2000). Evolution and proximate expression of human paternal investment. *Psychological Bulletin, 126*, 55–77.
- Gee, B., & Gee, J. (2005). Seeing learning in traditional classroom settings. Great Britain: Cromwell Press.
- Gentile, D. A. (1993). Just what are sex and gender, anyway? A call for a new terminological standard. *Psychological Science, 4*(2), 120-122.
- Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., Signorielli, N., & Shanahan, J. (2002). Growing up with television: Cultivation processes. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (2nd ed., pp. 43–67). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gillibrand, R., Lam, V, O'Donnell. V.L.; (2016) *Developmental psychology*, Pearson

- Golombok, S., Perry, B., Burston, A., Murray, C., Mooney-Somers, J., Stevens, M., et al. (2003). Children with lesbian parents: A community study. *Developmental Psychology, 39*, 20–33.
- Grattan, M. P., De Vos, E., Levy, J., & McClintock, M.K. (1992). Asymmetric action in the human newborn: Sex differences in patterns of organization. *Child Development, 63*, 273–289.
- Haig, D. (2004). The inexorable rise of gender and the decline of sex: Social change in academic titles, 1945–2001. *Archives of sexual behavior, 33*(2), 87-96.
- Halim, M. L. D. (2016). Princesses and superheroes: Social-cognitive influences on early gender rigidity. *Child Development Perspectives, 10*(3), 155-160.
- Hittelman, J. H., & Dickes, R. (1979). Sex differences in neonatal eye contact time. *Merrill-Palmer Quarterly of Behavior and Development, 25*(3), 171-184.
- Hood, K. E., Draper, P., Crockett, L. J., Petersen, A. C. (1987). The ontogeny and phylogeny of sex differences in development: A biosocial synthesis. In D. B. Carter (Ed.), *Current conceptions of seks roles and sex-typing: Theory and research*. Praeger
- Howes, C. (1988). Same- and cross-sex friends: Implications for interaction and social skills. *Early Childhood Research Quarterly, 3*, 21–37.
- Hoyenga, K. B. & Hoyenga, K. T. (1993). *Gender-related differences: Origins and outcomes*. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.
- Hughes, F. M., & Seta, C. E. (2003). Gender stereotypes: Children's perceptions of future compensatory behavior following violations of gender roles. *Sex Roles, 49*(11-12), 685-691.
- Huston, A. C. & Wright, J. C. (1996). Television and socialization of young children. In T. M. MacBeth (Ed.), *Tuning in to young viewers: Social science perspectives on television* (pp. 37–60). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Huston, A. C. (1983). Sex-typing. In E. M. Hetherington (Ed.), *Handbook of child psychology. Vol. 4. Socialization, personality and social development* (4th ed., pp. 387–468). New York: Wiley
- Huston, A. C. (1985). The development of sex typing: Themes from recent research. *Developmental Review, 5*(1), 1-17.,
- Hyde, J. S., Bigler, R. S., Joel, D., Tate, C. C., & van Anders, S. M. (2019). The future of sex and gender in psychology: Five challenges to the gender binary. *American Psychologist, 74*(2), 171.

- Kazura, K. (2000). Fathers' qualitative and quantitative involvement: An investigation of attachment, play, and social interactions. *Journal of Men's Studies, 9*, 41–57.
- Kendrick, W. (1994). *A Thing About Men, and a Thing About Women*. New York: Simon & Schuster.
- Kenrick, D. T. & Luce, C. L. (2000). An evolutionary life-history model of gender differences and similarities. In T. Eckes & H. M. Trautner (Eds.), *The developmental social psychology of gender* (pp. 35–63). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kinder, M. (Ed.). (1999). *Kids' media culture*. Durham, NC: Duke University Press.
- Kochanska, G. & Aksan, N. (2004). Development of mutual responsiveness between parents and their young children. *Child Development, 75*, 1657–1676.
- Kohlberg, L. (1966). A cognitive developmental analysis of children's sex role concepts and attitudes. In E. E. Maccoby (Ed.), *The development of sex differences* (pp. 82–172). Stanford, CA: Stanford University Press
- Kohlberg, L., & Ullian, D. Z. (1974). Stages in the development of psychosexual concepts and attitudes. In R. C. Friedman, R. M. Richart, R. L. Vande Wiele, & L. O. Stern (Eds.), *Sex differences in behavior*. John Wiley & Sons.
- LaFreniere, P., Strayer, F. F., & Gauthier, R. (1984). The emergence of same-sex affiliative preferences among preschool peers: A developmental/ethological perspective. *Child Development, 55*, 1958–1965.
- Leaper, C. (1994a). Exploring the consequences of gender segregation on social relationships. In C. Leaper (Ed.), *Childhood gender segregation: Causes and consequences*. New directions for child development, No. 65 (pp. 67–86). San Francisco: Jossey Bass.
- Leinbach, M. D. & Fagot, B. I. (1993). Categorical habituation to male and female faces: Gender schematic processing in infancy. *Infant Behavior and Development, 16*, 317–332.
- Leve, L. D. & Fagot, B. I. (1997). Gender-role socialization and discipline processes in one- and two-parent families. *Sex Roles, 36*, 1–21.
- Maccoby, E. E. (1988). Gender as a social category. *Developmental Psychology, 24*, 755–765.

- MacDonald, K. B. (1988c). Sociobiology and the cognitive-developmental tradition in moral development research. In K. B. MacDonald (Ed.), *Sociobiological perspectives on human development*. New York: Springer-Verlag.
- MacDonald, K. B., (1988a). The interfaces between sociobiology and development psychology. In K. B. MacDonald (Ed.), *Sociobiological perspectives on human development*. New York: Springer-Verlag
- Mandara, J., Murray, C., & Joyner, T. (2005). The impact of fathers' absence on African American adolescents' gender role development. *Sex Roles*, 53, 207–220.
- Marović, Z. (2009) Ne smiješ plakati, ti si dječak. *Dijete, vrtić, obitelj*. 15(58), 18-23.
- Martin, C. L. & Ruble, D. (2004). Children's search for gender cues: Cognitive perspectives on gender development. *Current Directions in Psychological Science*, 13, 67–70.
- Masters, J. C., Ford, M. E., Arend, R., Grotevant, H. D., Clark, L. V. (1979). Modeling and labeling as integrated determinants of children's sex-typed imitative behaviors. *Child Development*, 50, 364-371.
- McCarthy, M. M., De Vries, G. J., & Forger, N. G. (2017). Sexual differentiation of the brain: a fresh look at mode, mechanisms, and meaning, u Pfaff, D. W., Joëls, M.: *Hormones, Brain and Behavior*, Academic Press, 3-32,
- Milas, V., Pušeljić, S., Dobrić, H., & Milas, K. (2015). Utjecaj okolišnih čimbenika na prenatalni razvoj. *Medicinski vjesnik*, 47(1), 1-7.
- Miller, C. L. (1983). Developmental changes in male/female voice classification by infants. *Infant Behavior and Development*, 6, 313–330.
- Money, J., Hampson, J. G., Hampson, J. L. (1955) An examination of some basic sexual concepts: the evidence of human hermaphroditism. *Bulletin of the Johns Hopkins Hospital*, 97(4), 301-319.
- Moore, C. L. (1985). Another psychobiological view of sexual differentiation. *Development Review*, 5, 18-55
- Muehlenhard, C. L., & Peterson, Z. D. (2011). Distinguishing between sex and gender: History, current conceptualizations, and implications. *Sex roles*, 64(11-12), 791-803.
- Patterson, C. J. (1992). Children of lesbian and gay parents. *Child Development*, 63, 1025–1042.

- Patterson, C. J., Sutphin, E. L., & Fulcher, M. (2004). Division of labor among lesbian and heterosexual parenting couples: Correlates of specialized versus shared patterns. *Journal of Adult Development, 11*, 179–189.
- Pellegrini, A. D. & Long, J. D. (2003). A sexual selection theory longitudinal analysis of sexual segregation and integration in early adolescence. *Journal of Experimental Child Psychology, 85*, 257–278.
- Piaget, J. (1970). Piaget's theory. In P. H. Mussen (Ed.), *Carmichael's manual of child psychology* (3rd ed., Vol. 2, pp. 703–732). New York: Wiley.
- Poliklinika za zaštitu djece Grada Zagreba (2010) *Spolni razvoj djeteta*, dostupno na <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/spolni-razvoj-djeteta/> (10.03.2020.)
- Ruble, D. N., Martin, C. L., & Berenbaum, S. A. (2006). Gender development. In N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development*. (6th ed., pp. 858–932). Hoboken, NJ: Wiley.
- Sandberg, J. F. & Hofferth, S. L. (2001). Changes in children's time with parents: United States, 1981–1997. *Demography, 38*, 423.
- Savezni centar za zdravstveno obrazovanje (2010) Standardi spolnog odgoja u Europi, BZGA
- Serbin, L. A., Powlishta, K. K., & Gulko, J. (1993). The development of sex typing in middle childhood. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 58*(2, Serial No. 232).
- Signorielli, N. (2001). Television's gender role images and contribution to stereotyping: Past, present, future. In D. G. Singer & J. L. Singer (Eds.), *Handbook of children and the media* (pp. 341–358). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Silverman, I. & Eals, M. (1992). Sex differences in spatial abilities: Evolutionary theory and data. In J. H. Barkow & L. Cosmides (Eds.), *The adapted mind: Evolutionary psychology and the generation of culture* (pp. 533–549). London: Oxford University Press.
- Slunjski, E. i dr. (2014) Nacionalni kurikulum za rani i predškolski odgoj i obrazovanje, MZOS
- Solomon, S. E., Rothblum, E. D., & Balsam, K. F. (2005). Money, housework, sex, and conflict: Same-sex couples in civil unions, those not in civil unions, and heterosexual married siblings. *Sex Roles, 52*, 561–575.

- Stacey, J. & Biblarz, T. J. (2001). (How) does the sexual orientation of parents matter? *American Sociological Review*, 66, 159–183.
- Stevenson, M. R., & Black, K. N. (1988). Paternal absence and sex-role development: A meta-analysis. *Child development*, 793-814.
- Stromquist, N. P. (2007). The gender socialization process in schools: A cross-national comparison. *Background Paper Prepared for the Education for All Global Monitoring Report 2008*, Unesco
- Strough, J. & Marie Covatto, A. (2002). Context and age differences in same- and other-gender peer preferences. *Social Development*, 11, 346–361.
- Tatalović Vorkapić, S. (2013). *Razvojna psihologija: Rani i predškolski odgoj i obrazovanje*, Učiteljski fakultet u Rijeci, Rijeka, dostupno na: https://www.ufri.uniri.hr/files/nastava/nastavni_materijali/razvojna_psihologija.PDF (10.03.2020.).
- Van Anders, S. M., Steiger, J., & Goldey, K. L. (2015). Effects of gendered behavior on testosterone in women and men. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(45), 13805-13810.;
- Van Anders, S. M., Tolman, R. M., & Jainagaraj, G. (2014). Examining how infant interactions influence men's hormones, affect, and aggression using the Michigan infant nurturance simulation paradigm. *Fathering*, 12(2), 143.
- Wagner, M. E., Schubert, H. J., & Schubert, D. S. (1993). Sex-of-sibling effects: Part I. Gender role, intelligence, achievement, and creativity. In *Advances in child development and behavior* (Vol. 24, pp. 181-214). JAI.
- Vasta, R., Haith, M. M., Miller, S. A. (2005). *Dječja psihologija: moderna znanost*. Naklada Slap, Jastrebarsko.
- Wilson, J. D. (1972). Recent studies on the mechanism of action of testosterone. *New England Journal of Medicine*, 287, 1284–1291
- Wilson, R.S. (1978). Synchronies in mental development: An epigenic perspective. *Science*, 202, 939–948.
- Yunger, J. L., Carver, P. R., & Perry, D. G. (2004). Does gender identity influence children's psychological wellbeing? *Developmental Psychology*, 40, 572–582.

PRILOG:

INTERVJU S DJECOM

Starost: _____

Spol: M Ž

I. IGRA I IGRAČKE

1. S kojom se igračkom najradije igraš (do 3 igračke)?

2. S kim se radije igraš? DJEVOJČICE DJEČACI SVEJEDNO

3. Što ti je draže za igru:

CRTANJE ili GRADNJA KOCKAMA
IGRA NA IGRALIŠTU ili SOBI VRTIĆA

II. ODJEĆA

1. Majica sa slikom Spidermana je za	DJEČAKE	DJEVOJČICE	SVEJEDNO
Majica sa slikom mačke je za	DJEČAKE	DJEVOJČICE	SVEJEDNO
Majica sa slikom tigra je za	DJEČAKE	DJEVOJČICE	SVEJEDNO
Majica sa slikom Lol je za	DJEČAKE	DJEVOJČICE	SVEJEDNO

III. ZANIMANJA

1. Što bi ti volio/voljela biti kad odrasteš? Zašto?

2. Mogu li žene raditi kao:

- policajka	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI
- vatrogaskinja	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI
- vojnkinja	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI

3. Mogu li muškarci raditi kao:

- frizer	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI
- odgojitelj u vrtiću	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI
- učitelji u školi	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI
- kuhar	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI
- blagajnik u samoposluzi	DA	NE	jesu li u tom poslu bolji MUŠKI – ŽENE ---JEDNAKI

IZJAVA O SAMOSTALNOJ IZRADI RADA

Izjavljujem da sam ja, **Ema Mrnjavac**, samostalno analizirala literaturu, provela istraživanje i napisala završni rad na temu **SPOLNI RAZVOJ DJETETA** pod vodstvom mentorice prof. dr. sc. Renate Miljević-Riđički.

U Zagrebu, rujan, 2020.